

Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen

CURRICULA VAN PABO'S EN TWEDEGRAADS LERARENOPLEIDINGEN EN BEHOEFTE AAN SPECIALISEREN

Wouter van Casteren | Danny Brukx | Kyra de Korte

Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen
Curricula van pabo's en tweedegraads lerarenopleidingen en behoeften aan specialiseren
Wouter van Casteren, Danny Brukx & Kyra de Korte
December 2018

© 2018 ResearchNed Nijmegen in opdracht van het ministerie van OCW. Alle rechten voorbehouden. Het is niet geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in publicaties zonder nauwkeurige bronvermelding. ResearchNed werkt conform de kwaliteitsnormen NEN-EN-ISO 9001:2008 voor kwaliteitsmanagementsystemen en NEN-ISO 20252:2012 voor markt-, opinie- en maatschappelijk onderzoek.

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	5
1 Aanleiding en achtergronden	9
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	9
1.2 Achtergronden	9
1.2.1 Inleiding	9
1.2.2 Verbreden versus verdiepen; startbekwaam versus basisbekwaam versus vakbekwaam	10
1.3 Uitgangssituatie primair onderwijs: kennisbases pabo	11
1.3.1 De positie van specialisaties/profilering in de kennisbases po	11
1.3.2 Kader LOBO voor de specialisaties JK en OK	12
1.4 Uitgangssituatie voortgezet onderwijs: kennisbases lerarenopleidingen	13
1.5 Leeswijzer	13
2 Onderzoeksvragen en onderzoeksaanpak	15
2.1 Onderzoeksvragen	15
2.2 Aanpak	15
2.2.1 Oriënterende interviews	15
2.2.2 Literatuuranalyse	16
2.2.3 Analyse actuele curricula van opleidingen	16
2.2.4 Interviews opleidingen	16
2.2.5 Enquête scholenveld po, vmbo	16
2.2.6 Bevraging mbo-veld	17
3 Bestaande inzichten: literatuuronderzoek	19
3.1 Stand van zaken en behoeften in het po	19
3.1.1 Behoefte aan versterking JK- en OK-lijnen	19
3.1.2 Qompas-onderzoek: optimale inrichting van de lerarenopleidingen po	20
3.1.3 Overige behoeften aan accenten in de pabo	21
3.2 Behoeften in het vo	21
3.2.1 Qompas-onderzoek: optimale inrichting van de tweedegraads lerarenopleidingen	23
3.2.2 Overige behoeften aan verdieping en specialisaties in de tweedegraads lerarenopleidingen	23
3.3 Conclusies literatuuronderzoek	24
4 Specialisaties in lerarenopleidingen primair onderwijs	25
4.1 Curriculumanalyse pabo's	25
4.1.1 Het jonge en het oudere kind in de eerste jaren van de pabo	25
4.1.2 Invulling van de specialisaties JK en OK	28
4.1.3 Minorenaanbod, profielvakken en overige keuzemogelijkheden	29
4.2 Verdiepend beeld: ervaringen en overwegingen bij tien pabo's	31
4.2.1 De rol van de LOBO-kaders in de praktijk	31
4.2.2 Keuzes en motieven studenten	32
4.2.3 Specialistische kennis over JK of OK binnen de pabo	33
4.2.4 Tevredenheid bij de pabo's over de invulling van de specialisaties JK en OK	34
4.2.5 De afstemming met en wensen in het scholenveld	34
4.2.6 Werving met specialisaties	35
4.3 Samenvatting en conclusies	35

5	Opinies, wensen en behoeften in het primair onderwijs	37
5.1	Gevolgde leeftijdsspecialisaties	37
5.2	Waardering van de specialisaties	37
5.3	Inhoudelijke voorbereiding op lesgeven in een bouw	40
5.4	Accenten/verdieping in pabo versus de ervaren mate van voorbereiding	44
5.5	Aansluiting specialisatie JK op nascholingstraject	45
5.6	Rol van de stageschool	46
5.7	Behoeften aan andere specialisaties aan de pabo en ruimte in het curriculum	46
5.8	Samenvatting en conclusies	47
6	Tweedegraads lerarenopleidingen voortgezet onderwijs	49
6.1	Curriculumanalyse	49
6.1.1	Aandacht voor avo, vmbo en mbo in de eerste twee jaren van de opleiding (oriëntatiefase)	49
6.1.2	Afstudeerrichtingen avo en bo	50
6.1.3	Minoren en overige keuzeonderdelen in de opleiding	51
6.2	Verdiepend beeld op basis van interviews met tweedegraads lerarenopleidingen	51
6.2.1	Keuzes bij studenten voor afstudeerrichtingen en motieven	51
6.2.2	Kennis bij lerarenopleiders van het beroepsgerichte onderwijs	52
6.2.3	Overige specialisaties	52
6.2.4	Werving met specialisaties	52
6.2.5	Afstemming met en wensen in het scholenveld volgens de opleiding	53
6.2.6	Tevredenheid over de afstudeerrichtingen en de eigen ambities van lerarenopleidingen	53
6.3	Conclusies tweedegraads lerarenopleidingen vo	54
7	Opinies, wensen en behoeften in het vmbo en mbo	55
7.1	Keuzes voor afstudeerrichtingen	55
7.2	Oriëntatie op de verschillende onderwijssoorten in de eerste studiefase	55
7.3	Waardering van de afstudeerrichtingen	56
7.4	Behoefte aan meer specialisatie	57
7.5	Verdieping mbo-veld	59
7.6	Samenvatting en conclusies	61
8	Beantwoording onderzoeksvragen en conclusies	63
8.1	Pabo's	63
8.2	Tweedegraads lerarenopleidingen	64
8.3	Afrondende conclusies en adviezen	66
	Bijlage I: Tabellen	69
8.4	Vragenlijst 1: leraren en schoolleiders po en vo	69
8.5	Vragenlijst 2: vierdejaars pabo-studenten en recente pabo-alumni	79
8.6	Bewerkte tabellen	86
	Bijlage II: Vragenlijsten	91
	Bijlage III: Overzicht van tabellen	97

Managementsamenvatting

In het regeerakkoord is afgesproken dat de tweedegraads lerarenopleidingen voor de algemene vakken en de pabo's specialisaties bieden aan hun studenten. Bij de pabo's gaat het om (de versterking van de grotendeels al langer bestaande) specialisaties jonge en oudere kind (JK en OK) en bij de tweedegraads lerarenopleidingen om de invoering vanaf studiejaar 2015-2016 van afstudeerrichtingen algemeen vormend onderwijs (avo: onderbouw havo en vwo) en beroepsgericht onderwijs (bo: vmbo en mbo).

Doel van deze afspraken is om de lerarenopleidingen aantrekkelijker te maken voor potentiële studenten en andere doelgroepen. Daarnaast speelt in het po mee dat het kleuteronderwijs als een deels andere discipline wordt gezien dan lesgeven aan oudere leerlingen en het nodig is om aankomend leraren specifieke kennis en vaardigheden aan te leren die nodig zijn om te werken in de verschillende bouwen. Bij de tweedegraads lerarenopleidingen vo speelt mee dat die opleidingen vóór 2015 vooral gericht waren op het avo, waarbij men ook hier in het veld vond en vindt dat lesgeven in het vmbo en mbo deels anders is dan lesgeven in havo/vwo.

Het ministerie van OCW heeft ResearchNed opdracht gegeven te onderzoeken wat de stand is met de specialisaties, hoe die specialisaties gewaardeerd worden, of die aansluiten op de behoeften in het scholenveld en of er ruimte en mogelijkheden zijn voor aanvullende specialisaties. Dit is onderzocht met:

- een analyse van de curricula van opleidingen aan de hand van informatie op websites, in studiegidsen en Onderwijs- en Examenregelingen;
- interviews met tien pabo's en zeven faculteiten met tweedegraads lerarenopleidingen;
- een enquête onder leraren en schoolleiders in het po en vo;
- een enquête onder vierdejaars studenten en recente alumni van pabo's;
- bevraging van 25 directie-/stafleden, teamleiders en docenten bij elf mbo-instellingen.

De bevindingen voor de pabos'en de tweedegraads lerarenopleidingen vo/mbo zijn hieronder apart weergegeven.

Pabo's

Bij de pabo's is het onderscheid tussen het jonge en het oudere kind van oudsher een belangrijk element in de opleiding; het onderwijs aan kleuters wordt zoals gezegd als een andere benadering gezien dan lesgeven aan oudere leerlingen. Uit dit onderzoek blijkt dat de onderbouw ook door studenten en recente alumni als een werkveld wordt ervaren waar een specifieke voorbereiding sterker nodig is dan voor de midden- en bovenbouw. Uit de onderzoeksresultaten blijkt een duidelijke behoefte aan inhoudelijke, thematische verdieping in de specialisaties, het meest sterk voor het jonge kind.

De inzet bij de pabo's is vanaf 2013 gericht op versterking van de leeftijdsspecialisaties en de borging dat die specialisaties voldoen aan minimumeisen wat betreft omvang (60 studiepunten) en thematische invulling. Hiertoe zijn door het landelijk overleg van pabo's (LOBO) richtlijnen opgesteld, die blijkens dit onderzoek door pabo's ook zijn benut als richtinggevende kaders. Anno 2018 is vast te stellen dat alle pabo's in de eerste studiejaar een inhoudelijke en praktische oriëntatie bieden op de verschillende bouwen in het onderwijs.

Daarna is er bij elke pabo een specialisatiemogelijkheid JK of OK. Deze beslaat meestal minimaal 60 studiepunten en zit meestal in het derde studiejaar, soms in het derde/vierde jaar en soms geheel in het vierde jaar. Als de specialisatie start in jaar 3 beslaat de specialisatie vaak feitelijk de beide laatste jaren, omdat veel studenten hun keuzes in het afstudeerjaar in lijn maken met hun specialisatie.

Als de specialisatie enkel in jaar 4 is gepositioneerd, is echter een omvang van 60 studiepunten niet steeds gegarandeerd, omdat het afstudeeronderzoek in principe ook (deels) los van de specialisatie kan worden ingevuld. Bij de meeste pabo's moeten studenten kiezen tussen JK of OK; bij enkele pabo's kunnen studenten ook kiezen voor een andere specialisatierichting. Er kiezen ongeveer evenveel studenten voor de specialisatie JK als voor OK en in die verhouding verandert weinig. Mannen kiezen vaker voor de OK-richting.

Naast de leeftijdsspecialisatie bieden pabo's relatief veel overige keuzeruimte, met keuzes voor een minor (soms twee), een vakinhoudelijke en/of een thematische profilering, vaak een optie van specialisatie naar denominatie en/of naar onderwijsvisie en soms de mogelijkheid van buitencurriculaire trajecten. Doordat studenten vaak minoren ook buiten de eigen opleiding en pabo kunnen volgen, is de feitelijke keuzeruimte zeer groot. De verschillende keuzes die studenten hebben, zijn door hen op elkaar af te stemmen en overlappen soms, maar zijn ook los van elkaar te maken.

Belangrijke kanttekening hierbij is dat de ruimte in het curriculum voor echte verdieping vaak gering is en het eerder gaat om 'diepgaand kennismaken met'. Geen enkele pabo pretendeert met een specialisatie, profilering of minor een volgroeiende specialist op een bouw, vak of thema af te leveren. Doelstelling van de pabo's blijft om startbekwame en breed bevoegde leraren af te leveren, die daarna met leren op de werkplek en nascholing een vakbekwaam leraar of een specialist kunnen worden.

Pabo's zijn in doorsnee tevreden over de huidige invulling van de specialisaties JK en OK en met name over de impuls die in de afgelopen jaren aan de JK-richting is gegeven. Specialisaties bestaan uit stages, opdrachten en naar JK of OK gedifferentieerd onderwijs. Pabo's hebben veelal als ambitie om de JK-lijn intern verder te verstevigen en daarbij beter aan te sluiten op de Integrale Kind Centra (IKC), met meer aandacht voor 2-3-jarigen. De specifieke aandacht voor de voorschoolse periode en voor de onderbouw vmbo is veelal nu niet sterk in de specialisaties JK en OK opgenomen. Pabo's zien in het scholenveld een behoefte aan een verbreding naar de integrale kindcentra en de onderbouw vmbo. Pabo's werken niet met gespecialiseerde, aparte teams voor de specialisaties; de integraliteit van het curriculum en van het team wordt eerder van belang geacht.

Ook de huidige vierdejaars pabo-studenten met de specialisatie JK zijn gemiddeld redelijk tot goed te spreken over hun voorbereiding op lesgeven in de onderbouw, beter dan recente alumni. Deze vierdejaars zien ook duidelijk meer specifieke accenten en thematische verdieping ten aanzien van het jonge kind in hun opleiding dan de recente alumni met specialisatie JK. De resultaten indiceren dat de thematische verdieping ten aanzien van het jonge kind recent al steviger is ingevuld. Verschillen tussen pabo's zijn daarbij nog groot. Sommige pabo's slagen er in om studenten net zo goed voor te bereiden op lesgeven in de onderbouw als op lesgeven in de midden-/bovenbouw, bij andere pabo's zou er relatief meer aandacht naar de onderbouw kunnen gaan. Belangrijk is hierbij dat het onderzoek oplevert dat bij pabo's die volgens studenten al een goede inhoudelijke, thematische invulling geven aan de specialisatie jonge kind, studenten zich aanmerkelijk beter voorbereid voelen op lesgeven in de onderbouw dan studenten bij pabo's die het minst inhoudelijk invulling geven aan de specialisatie JK.

Per saldo heeft de versterking van de specialisaties JK en OK de afgelopen jaren gezorgd voor een revitalisatie binnen de pabo's van de specifieke kennis die nodig is voor het kleuteronderwijs; die kennis was deels in de verdrukking gekomen. De pabo's willen met het verstevigen van vooral de JK-lijn de komende periode doorgaan. Dat is ook gewenst omdat uit het voorliggende onderzoek bovenal blijkt dat er bij studenten en alumni behoefte is aan een steviger inhoudelijke invulling met specifieke thema's, voor het jonge kind maar ook voor het oudere kind. De positionering van de specialisatie in studiejaar 3 lijkt daarbij het meest effectief, omdat daardoor studenten indien gewenst keuzes in jaar 4 in het verlengde van de specialisatie kunnen maken en zo de specialisatie verder kunnen versterken. Een bewuste inzet vanuit de pabo op meer synergie in de keuzes in studiejaar 3 en 4 kan dat nog versterken. Belangrijkste aanbevelingen zijn, vanuit het oogpunt van optimalisatie van de leeftijdsspecialisaties, hiermee:

- ✓ Start zo mogelijk de leeftijdsspecialisatie in jaar 3 en faciliteer dat andere keuzes in jaar 3 en 4 in lijn met de leeftijdsspecialisatie kunnen worden gemaakt.
- ✓ Versterk de inhoudelijke, thematische verdieping in de specialisatiefase, met aparte aandacht en vakken gericht op een bepaalde bouw.

Tweedegraads lerarenopleidingen

De tweedegraads lerarenopleidingen komen van een ander startpunt dan de pabo's. Zit bij pabo's het onderscheid tussen het jonge en oudere kind in de genen van de opleiding, bij de tweedegraads lerarenopleidingen was de aandacht voorheen vooral op het avo gericht en hadden lerarenopleiders ook weinig kennis van en ervaring met het (v)mbo, terwijl de opleiding wel leidde tot een bevoegdheid voor het (v)mbo. De lerarenopleidingen hebben zich in de afgelopen periode ingezet om dat te veranderen. Dit proces is nog in ontwikkeling.

De oriëntatie op de drie onderwijssoorten is in de eerste studie jaren net als bij de pabo's ingevuld met generieke vakken waarin gedifferentieerd wordt naar avo, vmbo en mbo. Verplichte (oriënterende) stages in zowel avo, vmbo en mbo zijn er nergens en dit wordt ook niet haalbaar geacht vanwege een tekort aan stageplekken en het wisselende belang van het vmbo en mbo voor lerarenopleidingen. Kennismaking met elke onderwijssoort dient dan op een andere manier te worden ingevuld, zoals met schoolbezoeken, snuffelstages, opdrachten en projecten.

Alle tweedegraads lerarenopleidingen in de algemene vakken (zoals Nederlands en wiskunde/rekenen) bieden sinds 2015 afstudeerrichtingen avo en beroepsgericht onderwijs; een hogeschool biedt drie richtingen: avo, vmbo en mbo. Lerarenopleidingen zijn de afstudeerrichtingen aan het verstevigen en zoeken daarbij meer samenwerking en afstemming met het (v)mbo-veld. De afstudeerrichtingen hebben tot meer focus en bewustwording bij opleiders en studenten van het brede werkveld gezorgd. De actuele, herijkte generieke kennisbasis voor de tweedegraads lerarenopleidingen ondersteunt deze ontwikkeling door nadruk te leggen op een differentiatie in de opleiding naar avo, vmbo en mbo en door aandacht te geven aan de specifieke context van leerlingen in het (v)mbo.

Met name ten aanzien van het mbo zijn volgens lerarenopleidingen zelf nog verdere stappen te zetten. De onderzoeksresultaten tonen dat het mbo wel al meer op de kaart is gekomen bij de lerarenopleidingen. Dat beamen respondenten in het mbo-veld ook, maar (met de lerarenopleidingen zelf) vinden ze dat er nog flinke stappen nodig zijn om te komen tot geoptimaliseerde opleidingen voor leraren in het mbo.

De onderzoeksresultaten ondersteunen het belang van een goede inhoudelijke invulling van afstudeerrichtingen voor het beroepsgerichte onderwijs; ongeveer de helft van de ervaren leraren en schoolleiders (afgestudeerd vóór 2013) vindt dat de lerarenopleidingen (veel) meer aandacht zouden moeten besteden aan de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven in het (v)mbo. Respondenten in het vmbo en mbo denken daarbij vooral aan kennis van leerlingen(problematiek), kennis van de achtergronden en context in het (v)mbo en aan de pedagogische kennis die nodig is in het beroepsgerichte onderwijs.

Naast de afstudeerrichtingen en minoren bieden de tweedegraads lerarenopleidingen weinig of geen overige keuzeruimte. Bij sommige lerarenopleidingen is de minoren-ruimte (deels) opgeofferd om ruimte in het curriculum te maken voor de afstudeerrichtingen.

Per saldo heeft de introductie van de afstudeerrichtingen bo en avo de aandacht voor het beroepsonderwijs binnen lerarenopleidingen duidelijk versterkt. De lerarenopleidingen willen doorgaan – in samenwerking met het veld – met het verstevigen van de bo-lijn. Aanbevelingen voor de tweedegraads lerarenopleidingen (deels ook al vastgelegd in de actuele kennisbasis voor de opleidingen) zijn:

- ✓ Differentieer zoveel mogelijk in het generieke onderwijs naar de drie onderwijssoorten avo, vmbo en mbo. In de afstudeerrichtingen zou de cesuur tussen enerzijds mbo en vmbo-bb/kb en anderzijds vmbo-tl/gl en avo (mede) bepalend moeten zijn, met name bij de aandacht voor de pedagogisch-didactische omgeving.
- ✓ Stimuleer dat studenten in de eerste studiefase al zo veel mogelijk in (korte) stages of anderszins kennismaken met elke onderwijssoort.
- ✓ Bied meer inhoudelijke, specifieke verdieping in de afstudeerrichtingen, met onder meer gerichte aandacht voor de specifieke pedagogische omgeving en voor de context in het mbo/vmbo-bb/kb;
- ✓ Overweeg om de afstudeerrichtingen net als bij de pabo's als specialisaties in jaar 3 te positioneren (bij twee hogescholen starten de richtingen avo/bo al in het tweede semester van jaar 3). Dit biedt meer waarborgen dat de specialisatie een voldoende omvang (minimaal 60 studiepunten) en diepgang heeft en biedt studenten de mogelijkheid om keuzes in het afstudeerjaar ook in lijn met de gekozen richting te maken. Dat kan worden ondersteund met keuzevakken of minoren in het afstudeerjaar die specifiek op het avo of het (v)mbo zijn gericht.

1 Aanleiding en achtergronden

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

In het regeerakkoord is afgesproken dat lerarenopleidingen differentiaties aanbieden in hun opleidingen: er komen specialisaties die zich richten op jongere en oudere (tot en met de onderbouw vmbo) kinderen en op vakgericht lesgeven in het beroepsonderwijs. Het beroep van onderwijzer wordt hierdoor aantrekkelijker, zowel voor mannen als voor vrouwen¹. In opdracht van het ministerie van OCW heeft ResearchNed in beeld gebracht wat de stand van zaken is bij deze specialisaties en (de behoefte aan) andere specialisatiemogelijkheden in de opleidingen.

Belangrijke opmerking vooraf is hierbij dat de feitelijke afstudeerrichtingen in de lerarenopleidingen voer eerst in het studiejaar 2015-2016 zijn gestart. Afgestudeerden vanuit de afstudeerrichtingen zijn er dus pas vanaf zomer 2016. Bij de pabo's is er een wat andere Ausgangssituatie; vóór 2013 hadden de meeste pabo's al specialisaties jonge/oudere kind. De actuele inzet is hier vooral gericht op een inhoudelijke versterking en mogelijk uniformering van die specialisaties. Dit betekent dat het voorliggende rapport een tussenopname is. De afstudeerrichtingen en specialisaties binnen de lerarenopleidingen po en vo zijn deels nog in een fase van doorontwikkeling en inhoudelijke versterking en de uitstroom van gediplomeerden vanuit de nieuwe of versterkte afstudeerrichtingen/specialisaties is nog gering, waardoor de ervaringen van en met deze afgestudeerden nog beperkt zijn. Het voorliggende rapport schetst de richting waarin de ontwikkeling van de richtingen en specialisaties gaat en is niet bedoeld als een meting van het effect daarvan.

1.2 Achtergronden

1.2.1 Inleiding

Bij de pabo's ligt de politiek-maatschappelijke discussie over de opleiding van leraren voor het kleuteronderwijs (groep 1-2) mede ten grondslag aan de behoefte aan leeftijdsspecialisaties. In de kleutergroepen worden de lesaanpak en -voorbereiding als wezenlijk anders gezien dan in de midden- en bovenbouw van het basisonderwijs (zie ook hoofdstuk 3), wat een gespecialiseerde voorbereiding rechtvaardigt. De Onderwijsraad heeft al in 2010 geadviseerd om binnen de pabo-opleiding een specialisatie voor jonge en oudere kinderen aan te bieden². Om een brede inzetbaarheid van leerkrachten binnen de gehele basisschool te waarborgen, zou volgens de Onderwijsraad wel een brede bevoegdheid moeten blijven bestaan, maar met de verplichting om bij wisseling tussen onderbouw en bovenbouw een eenjarige bijscholing te volgen. Dat toentertijd ook verschillend over landelijke afspraken over specialisaties werd gedacht, blijkt uit het advies van de commissie Meijerink uit 2012 waarin, alles afwegende, is geadviseerd om de pabo's zelf te laten kiezen welk aanbod aan profileringen en specialisaties zij bieden, uitgaande van de kennisbases voor de pabo³.

Bij de tweedegraads lerarenopleidingen komt de wens tot specialisatie met name voort uit de behoefte in het (v)mbo aan voor het beroepsgerichte onderwijs opgeleide leraren. Dat gaat zowel om specifieke pedagogisch-didactische toerusting als om de vakinhoudelijke kennis die in het (v)mbo nodig zijn. De aansluiting op de specifieke context en de beroepsgerichte vakinhoud van het (v)mbo was lange tijd onderbelicht bij de lerarenopleidingen. Ook aan deze wijziging lag een advies van de Onderwijsraad ten grondslag. De Onderwijsraad adviseerde destijds om de uitstroomprofielen avo en bo verplicht te stellen voor de lerarenopleidingen in de algemene vakken en deze tevens inhoudelijk aan te scherpen.

1 Regeerakkoord 2017 (<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst>).

2 Onderwijsraad, Naar een nieuwe kleuterperiode in de basisschool, Den Haag, 26 mei 2010. Adviesrapport.

3 Een goede basis -Advies van de Commissie Kennisbasis Pabo, Vereniging van Hogescholen, Den Haag, januari 2012.

Daarnaast adviseerde de Onderwijsraad om in het basisprogramma (voorafgaand aan de afstudeerfase) van de lerarenopleidingen inhoudelijk een betere oriëntatie te bieden op het (v)mbo en de kennis van de beroepsgerichte pedagogiek en didactiek binnen de opleidingen uit te breiden⁴. Eind 2012 heeft de minister van OCW daarom besloten dat er bij de tweedegraads lerarenopleidingen twee afstudeerrichtingen avo en bo moesten komen. Dat voornemen is in studiejaar 2015-2016 geëffectueerd; voltijds studenten kiezen vanaf dat collegejaar voor een afstudeerrichting avo of bo. De richtingen omvatten vakinhoudelijke, vakdidactische en pedagogisch-didactische onderdelen, gericht op de gekozen schoolsoort. De stageperiode als leraar in opleiding (lio) en het afstudeeronderzoek worden ook vormgegeven binnen de gekozen afstudeerrichting.

1.2.2 *Verbreden versus verdiepen; startbekwaam versus basisbekwaam versus vakbekwaam*

Deel van de uitdaging bij specialiseren in de lerarenopleidingen is dat er ook grenzen (gewenst) zijn aan de mate van specialisatie. De lesbevoegdheid dient in principe breed te blijven; na een specialisatie 'oudere kind' aan een pabo is een leerkracht ook bevoegd voor de onderbouw po en na het afronden van de afstudeerrichting avo kan een tweedegraads leraar ook in het vmbo lesgeven. De brede bevoegdheid draagt ook weer bij aan de aantrekkelijkheid van de opleidingen (en van het beroep). Dit impliceert dat specialisaties in principe de kenmerken hebben van uitbreidingen en verdiepingen bovenop de basisopleiding en dat specialisaties dus geen zelfstandige studievarianten zijn die leiden tot nader afgebakende lesbevoegdheden. Lerarenopleidingen moeten daarom een balans vinden tussen verdieping en verbreding, tussen specialiseren en generiek opleiden. De vakinhoudelijke eisen waaraan leraren moeten voldoen, zijn vastgelegd in de kennisbases voor de lerarenopleidingen po en vo (zie ook hierna). Die kennisbases zijn tezamen breed, vanwege de brede competenties waarover een leraar moet beschikken. Opleidingen hebben als doel dat een afgestudeerde leraar startbekwaam is op de breedte van de kennisbasis⁵; vakbekwaam/vakvolwassen worden is in principe tijdens de initiële opleiding niet haalbaar en daar is de opleiding ook niet voor bedoeld. De ontwikkeling van een leraar gaat van startbekwaam tot basisbekwaam en vakbekwaam. De vakbekwaamheid (vakvolwassenheid) moet zich vormen in de eerste jaren als startende leraar, door middel van werkervaring, begeleiding, coaching en nascholing. Dat principe van startbekwaamheid geldt óók voor de specialisaties in de initiële opleiding. Die specialisaties pretenderen niet dat bijvoorbeeld een specialist Jonge Kind na afstuderen direct vakbekwaam is voor lesgeven in de onderbouw. Ook dan is nog een ontwikkeling nodig van startbekwaam naar vakbekwaam.

Samengevat staat in de lerarenopleidingen het startbekwaam worden op een breed front centraal; specialisaties helpen om een nog betere start te maken in bepaalde richtingen, maar ook die bieden geen voltooid traject naar vakbekwaamheid op onderdelen of aspecten van het beroep. Deze benadering van een brede basis in de initiële opleiding die doorloopt in een inductiefase en nascholing van startende leerkrachten, vormt een belangrijke context voor het voorliggende rapport. De breedte van de opleidingen impliceert dat aan elk aspect of kennisonderdeel van de opleiding idealiter wel (veel) meer aandacht gegeven zou kunnen worden. Binnen de brede opleiding is dit veelal echter niet inpasbaar; de ruimte daarvoor ontbreekt simpelweg in het curriculum. De commissie Meijerink formuleerde dit dilemma in 2012 als volgt⁶:

‘...zijn de klachten over de Pabo tegenstrijdig. Aan de ene kant is het teveel, een overladen, veeleisend en breed programma. En aan de andere kant is het te weinig, te oppervlakkig, je komt aan de belangrijke dingen nauwelijks toe. In dit krachtenspel moet onze commissie een aantal knopen doorhakken.’

De kennisbases voor de lerarenopleidingen po en vo zijn hieronder kort nader beschreven.

4 Onderwijsraad, Goed opgeleide leraren voor het (voorbereidend) middelbaar beroepsonderwijs, Den Haag, 9 april 2011. Adviesrapport.

5 Zie ook voetnoot 10: voor de pabo is de generieke kennisbasis op het niveau van vakbekwaamheid omschreven en de kennisbases per vak op niveau van startbekwaamheid; voor de tweedegraads lerarenopleiding is dat andersom.

6 Een goede basis - Advies van de Commissie Kennisbasis Pabo (2012).

1.3 Uitgangssituatie primair onderwijs: kennisbases pabo

Voor de pabo's zijn in de afgelopen jaren kennisbases beschreven, als eerste in 2012 door de genoemde commissie Meijerink. Opdracht aan deze commissie was om een overzicht te geven van de kennis die voor iedere leraar minimaal noodzakelijk is. Het resultaat van deze inzet betreft ten eerste een generieke kennisbasis: de beroepsgebonden kennis waarover elke leraar moet beschikken en die niet specifiek aan één schoolvak of vakdidactiek is gekoppeld. Dit gaat om kennis over het kind in ontwikkeling, onderwijzen en opvoeden en over kwaliteit en innovatie. De generieke kennisbasis heeft een vakoverstijgend en vakdoorsnijdend karakter en bevat kennis die dienstbaar is aan de kennisbases van de verschillende schoolvakken en de didactieken die daar bij horen.

De generieke kennisbases beschrijft waaraan de vakbekwame leraar moet voldoen. Dat geldt niet voor de specifieke kennisbases. In die kennisbases is beschreven welke vakkennis iedere beginnende leerkracht moet bezitten. Ze bestaan per vak uit een kerndeel en een profieldeel, behalve voor de kernvakken Nederlandse taal en rekenen/wiskunde die in 2009 al van een kennisbasis waren voorzien. Het kerndeel bevat de elementaire docentenkennis van het betreffende vak. Het profieldeel biedt ruimte voor verdieping en voor individuele profilering van zowel student als de opleiding. Die profilering en verdieping kan ook plaatsvinden (en doorgaan) na de initiële opleiding.

Na 2012 is de ontwikkeling van de kennisbases doorgegaan. Vanaf 2016 hebben de pabo's binnen het programma '10voordeleraar' met elkaar gewerkt aan het herijken van de kennisbases en het beschrijven van het profileringskader. Dat heeft in geleid tot een geactualiseerde generieke kennisbasis en kennisbases voor specifiek Bewegingsonderwijs, Engels, Fries, Geestelijke stromingen, Handschriftonderwijs en schrifteducatie, Beeldend onderwijs, Dans en drama, Muziek, Nederlands, Wiskunde, Aardrijkskunde, Geschiedenis, Natuurwetenschappen en technologie⁷.

1.3.1 De positie van specialisaties/profilering in de kennisbases po

De kennisbases beschrijven dat elke student zich op een bepaald gebied moet kunnen profileren, om zo gericht mogelijk aansluiting te vinden bij het scholenveld. Daarbij geldt dat de student na de opleiding zich in de beroepspraktijk verder kan bekwaamen in de gekozen of in een andere profilering en zich daarmee kan ontwikkelen tot een (vak)specialist binnen het basisonderwijs. Dit accentueert de hiervoor al beschreven aanpak dat ook specialisaties binnen de pabo geen afgeronde trajecten zijn, maar een basis zijn voor een verdere ontwikkeling tot specialist, na het afstuderen. Het profileringskader is daarbij als volgt:

Regionale afstemming:	De geboden profileringsmogelijkheden zijn binnen een pabo geënt op gebleken behoeften in het regionale scholenveld.
Eigen expertise:	Profilering kan ook zijn verbonden aan een bijzondere expertise en/of specialisaties van de pabo, zoals in verband met een lectoraat.
Jonge en oudere kind:	De doorgaande leerlijnen van groep 1 tot en met groep 8 zijn opgenomen in de profileringen. De relatie met de kerndoelen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt waar mogelijk gelegd.
Minimale vakprofilering:	Elke student dient zich tijdens de opleiding inhoudelijk op minstens één kennisbasis (of vak) te kunnen profileren.

De afspraak om specialisaties JK en OK aan te bieden samen met de afspraak dat de student zich minimaal op één vak profileert, betekent dus dat elke student zich feitelijk minimaal dubbel specialiseert, zowel op een leeftijdsgroep (JK of OK) als inhoudelijk op een vak/kennisbasis (met een doorlopende leerlijn groep 1-8).

---

⁷ <https://www.10voordeleraar.nl/kennisbases>.

1.3.2 Kader LOBO voor de specialisaties JK en OK

De inzet op versterking van de specialisatiemogelijkheden JK en OK is vanuit het landelijk overleg van de pabo's (LOBO) ondersteund met een gezamenlijk project 'Het jonge kind op de pabo'/'Vversterk'. Vversterk is een samenwerkingsproject van LOBO en Sardes dat met name de ontwikkeling van de specialisatie jonge kind op de pabo wil ondersteunen en versterken. Achtergrond daarvan is dat binnen pabo's en binnen het LOBO werd waargenomen dat de gespecialiseerde kennis over het jonge kind langzaamaan was weggezakt. Dat proces van deels wegzakkende gespecialiseerde kennis over het jonge kind hangt mede samen met de samenvoeging in 1984 van de kleuterscholen en de lagere scholen tot basisscholen voor groepen 1-8 en met de fusie in 1985 van de opleidingen tot kleuterleid(st)er (de kleuterkweekschool of KLOS) en de Pedagogische Academies tot de huidige pabo's die een brede opleiding en bevoegdheid voor onderwijs aan groepen 1-8 bieden⁸. Vanaf ongeveer 2012 wordt door pabo's en in LOBO-verband nadrukkelijk ingezet op het weer versterken van de kennis over het jonge kind en de integratie daarvan in de pabo-opleiding.

In dit kader heeft het LOBO in 2013 kaders en richtlijnen voor de invulling van de leeftijdsspecialisaties ontwikkeld en gepubliceerd. Uitgangspunt is dat onderwijs aan jonge kinderen in de groepen 1-2 verschilt van het onderwijs aan leerlingen in groepen 5-8. De groepen 3 en 4 fungeren als overgangsgroepen; in die groepen maken leerlingen de transitie door (in hun eigen tempo) van spelend leren naar taak- en vakgericht, meer gestructureerd onderwijs.

De uitgangspunten van het LOBO voor het jonge kind en voor het oudere kind op de pabo zijn als volgt:

- de specialisatie JK/OK omvat minimaal 60 studiepunten;
- het jonge kind betreft de leeftijdsgroep 0-7 jaar, het oudere kind de leeftijdsgroep 7-14 jaar: er zit dus een overlap bij 7 jaar en de specialisatie JK betreft ook de voorschoolse leeftijd en de specialisatie OK betreft ook de leeftijdsgroep in de onderbouw van het vo;
- de kennisbases zijn leidend voor het pabo-curriculum; binnen dat kader zijn de navolgende inhoudelijke thema's aangewezen die van belang zijn bij de invulling van de specialisaties.

<u>Thema's jonge kind:</u>	<u>Thema's oudere kind:</u>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ hersenontwikkeling; ▪ visies op het werken met het jonge kind; ▪ spel, spelend leren; ▪ volgen en evalueren van de ontwikkeling van kinderen; ▪ thematisch werken; ▪ zicht op de instellingen voor 0-4 jarigen; ▪ kennis van voor- en voorschoolse educatie; ▪ ouderbetrokkenheid; ▪ omgaan met verschillen; ▪ transitie van spel naar vakken (van spelend leren naar taakgericht leren).	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vakverdieping mens- en wereldvakken; ▪ vakkenintegratie; ▪ omgaan met verschillen en differentiëren; ▪ sociale competenties; ▪ opbrengstgericht werken; ▪ leraar als cultuurdrager (intermediair tussen kinderwereld en de 'grote' wereld); ▪ verbinding binnen- en buitenschools leren; ▪ ict en mediawijsheid; ▪ transitie van po naar het vo.

Hoe deze thema's door een pabo worden ingeweven in het curriculum, is aan pabo's zelf. Het LOBO signaleert daarbij dat in de afgelopen jaren er meer kennisdeling en samenwerking/afstemming is tussen pabo's⁹, waardoor de autonome pabo's meer maar elkaar toegroeien qua opbouw en inhoud van het curriculum.

⁸ Bron mede: interview met LOBO, 21 juni 2018.

⁹ Zie bijvoorbeeld de kennisdeling via www.paboweb.nl en de brochure 'Georganiseerd afkijken - De ontwikkeling van de specialisatie het jonge kind op de pabo' (Sardes/LOBO) waarin pabo's voorbeelden delen met elkaar.

1.4 Uitgangssituatie voortgezet onderwijs: kennisbases lerarenopleidingen

Ook de tweedegraads lerarenopleidingen kennen kennisbases. De eerste versies daarvan zijn vanaf 2008 ontwikkeld en in 2011 vastgesteld. Dat resulteerde in 62 kennisbases. De opzet daarvan is in principe gelijk aan de opzet bij de pabo's. Ook bij de tweedegraads opleidingen is er een generieke kennisbasis voor elke student en daarnaast is er per vakgebied een specifieke kennisbasis. Verschil is hierbij uiteraard dat pabo-studenten kennis moeten hebben van in principe elke vakgebonden kennisbasis, terwijl de tweedegraads leraren in opleiding zich direct specialiseren op een vak.

Vanaf 2016 hebben de lerarenopleidingen gewerkt aan de herijking van de kennisbases uit 2011. Die zijn herijkt op inhoud, het niveau en de breedte van de vakkennis. Daar waar mogelijk is samenhang aangebracht tussen de kennisbases die een inhoudelijke en vakoverstijgende verwantschap kennen. Voor elke leraar blijft de generieke kennisbasis en de vakbekwaamheid in een specifiek schoolvak van belang. De generieke kennisbasis bevat de conceptuele kennis die de startbekwame docent aan het einde van de tweedegraads lerarenopleiding moet hebben. Dit betreft de kennis met betrekking tot het leren lesgeven, het pedagogisch/didactische deel, inclusief de stage. Dit beslaat ongeveer de helft van het totale curriculum. De hernieuwde generieke kennisbasis kent een onderverdeling in drie domeinen: de school als leeromgeving, de school als onderwijs-pedagogische omgeving en de leraar als professional.

De differentiatie naar onderwijssoorten (mbo, vmbo, avo) krijgt ook mede vorm in de generieke kennisbasis, bijvoorbeeld in de leerlijn 'de leraar als professional' waarin de student zich oriënteert op de verschillen tussen mbo, vmbo en avo. De vakspecifieke kennisbases beschrijven de vakbekwaamheid¹⁰ in een specifiek schoolvak (vakinhoud, vakdidactiek) met ook differentiatie naar de verschillende onderwijssoorten). Samen met de generieke kennisbasis vormt de vakspecifieke kennisbasis de basis van goed leraarschap.

De afstudeerrichtingen avo en bo zijn niet voor alle tweedegraads lerarenopleidingen van belang. Enerzijds zijn er vakopleidingen die enkel relevant zijn voor het (v)mbo, zoals de Lerarenopleidingen Gezondheidszorg en welzijn en Omgangskunde. Die opleidingen hebben enkel een bo-richting en geen avo-richting. Anderzijds zijn er vakken die amper in het (v)mbo (en helemaal niet in vmbo-b/k) worden gegeven en enkel of vooral voor het avo relevant zijn, zoals de Lerarenopleiding Frans. Bij die lerarenopleidingen wordt er vaak formeel wel een afstudeerrichting bo aangeboden, maar kiest in de praktijk het leeuwendeel van de studenten voor de avo-richting. Meest interessant in dit onderzoek zijn de lerarenopleidingen voor algemene vakken die voor zowel (v)mbo als voor avo van belang zijn, zoals Nederlands, Wiskunde en Engels en waarbij studenten dus echt een keuze hebben. In dit onderzoek is vooral gekeken naar de tweedegraads lerarenopleidingen voor die algemene vakken.

1.5 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat de onderzoeksvragen en de onderzoeksaanpak en hoofdstuk 3 bevat een korte literatuuranalyse met betrekking tot de behoeften aan en de stand van zaken bij specialiseren in de lerarenopleidingen po en vo. De sectoren po en vo zijn daarna elk in twee hoofdstukken uitgewerkt. Hoofdstuk 4 beschrijft de curricula van de pabo's met betrekking tot (leeftijds)specialisaties en hoofdstuk 5 gaat daarna in op hoe pabo-studenten, leraren en schoolleiders daar tegenaan kijken. Hoofdstuk 6 en 7 zijn gericht op de tweedegraads lerarenopleidingen; hoofdstuk 6 beschrijft de curricula met betrekking tot specialisaties en de afstudeerrichtingen bo en avo en hoofdstuk 7 bevat de opinies en ervaringen van leraren en schoolleiders in het vo. Hoofdstuk 8 bevat de samenvatting en conclusies.

¹⁰ Bij de pabo's is de *generieke* kennisbasis op het niveau van *vakbekwaamheid* omschreven en de overige kennisbases op het niveau van *startbekwaamheid*. Bij de lerarenopleidingen vo is dit omgekeerd: de generieke kennisbasis is op het niveau van startbekwaamheid beschreven en de kennisbasis voor een vak op niveau van vakbekwaamheid. Dit hangt er mee samen dat aankomend leraren vo zich sterker dan pabo-studenten kunnen toeleggen op één vakgebied. Bij de tweedegraads lerarenopleidingen ligt het accent qua niveau hiermee op vakinhoud en vakdidactiek en bij de pabo's meer op algemene leraarvaardigheden.

2 Onderzoeksvragen en onderzoeksaanpak

2.1 Onderzoeksvragen

De hoofdvragen in dit onderzoek zijn:

Op welke wijze wordt er binnen de hbo-bachelor lerarenopleidingen gedifferentieerd en in hoeverre sluit dit aan op de behoefte in het po, v(mb)o en het mbo? Zijn aanvullende specialisaties wenselijk, en zo ja, welke? Kan (verdere) specialisatie bijdragen aan het aantrekken van (meer) studenten?

Deelvragen zijn de navolgende.

Voor de lerarenopleidingen po en vo:

1. Welke specialisaties zijn er al? Hoe worden deze vormgegeven en welke plek hebben zij in het curriculum? Op welk moment in de opleiding moet de student hier een keuze voor maken? Hoe is de belangstelling ervoor onder (verschillende typen) studenten? Wat zijn de ervaringen en eventuele belemmeringen?

Voor de pabo's zijn met name de leeftijdsspecialisaties (jonge kind en oudere kind) van belang. Voor de tweedegraads lerarenopleidingen zijn met name de afstudeerrichtingen avo en beroepsonderwijs van belang.

2. In hoeverre worden de verschillende specialisaties door de opleidingen bewust gebruikt bij de werving van nieuwe studenten? Indien dit gebeurt: op welke manier en wat is het beoogde en het gerealiseerde effect daarvan?
3. Hoe wordt gedacht over mogelijke aanvullende specialisaties met als doel meer studenten naar de opleiding te trekken en te behouden? Wat zien de opleidingen als risico's/aandachtspunten bij mogelijke aanvullende specialisaties en wat als voordelen/kansen?

Voor het scholenveld po en vo/mbo:

4. Hoe waardeert het scholenveld hetgeen de lerarenopleidingen bieden qua specialisatie? Is er behoefte aan aanvulling? Op welke wijze?

Voor het po is het vooral de vraag of studenten voldoende worden voorbereid om als startend leerkracht les te geven aan de diverse leeftijdsgroepen in het basisonderwijs. Voor het (v)mbo is het vooral de vraag of studenten voldoende worden voorbereid om als startend leraar les te geven in het (v)mbo en of ze daarvoor voldoende pedagogisch zijn toegerust.

2.2 Aanpak

De onderzoeksaanpak bestond uit de navolgende stappen.

2.2.1 Oriënterende interviews

In de oriënterende fase van het onderzoek is gesproken met vertegenwoordigers van het Landelijk Overleg Lerarenopleidingen Basisonderwijs (LOBO) en het Algemeen Directeurenoverleg Educatieve Faculteiten (ADEF), het overleg van de tweedegraads lerarenopleidingen vo. Daarnaast is gesproken met de NVAO en de Inspectie van het Onderwijs, mede vanwege de systeembrede analyses van de lerarenopleidingen die NVAO en de inspectie uitvoerden.

2.2.2 Literatuuranalyse

Vervolgens is een literatuuranalyse uitgevoerd met als hoofdvraag welke aanwijzingen er komen uit het bestaande onderzoek voor de behoeften aan en de mogelijkheden voor specialisaties en verdiepingen in de lerarenopleidingen voor het po en vo.

2.2.3 Analyse actuele curricula van opleidingen

Belangrijke stap was de analyse (deskresearch) van de bestaande curricula van opleidingen. Daartoe zijn de volgende deelstappen gezet:

- De curricula zijn onderzocht via informatie op de websites van instellingen. Op de websites zijn vaak ook studiegidsen en Onderwijs- en examenregelingen (OER) direct beschikbaar of opvraagbaar.
- Voor de lerarenopleidingen po is aanvullend door het LOBO een oproep gedaan aan de leden om het onderzoeksteam van de benodigde informatie over het curriculum te voorzien. Dit heeft geleid tot aanvullende informatie.
- Voor de tweedegraads lerarenopleidingen is deze oproep niet gedaan, omdat de meeste hogescholen die lerarenopleidingen voor de algemene vakken aanbieden in dit onderzoek ook zijn geïnterviewd. In die interviews is de via de internetsearch gevonden informatie gecontroleerd en aangevuld.
- Een deel van de pabo's (tien) is eveneens geïnterviewd (zie hierna), waarbij eveneens de reeds beschikbare informatie is gecontroleerd en waar nodig aangevuld.

2.2.4 Interviews opleidingen

In de volgende onderzoeksfase zijn tien pabo's en zeven hogescholen met tweedegraads lerarenopleidingen voor algemene vakken geïnterviewd. In die gesprekken zijn de ervaringen en overwegingen binnen de hogescholen met betrekking tot specialisaties besproken en is, zoals al aangegeven, de beschrijving van de specialisaties binnen de curricula gecontroleerd en zo nodig gecorrigeerd en aangevuld. De volgende hogescholen hebben aan een interview meegewerkt:

<u>Pabo's:</u>	<u>Tweedegraads lerarenopleidingen:</u>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Marnix Academie ▪ Fontys ▪ Hanzehogeschool ▪ Katholieke Pabo Zwolle (KPZ) ▪ Hogeschool Windesheim ▪ Hogeschool Inholland ▪ Hogeschool Leiden ▪ Avans Hogeschool ▪ Driestar hogeschool ▪ Hogeschool De Kempel	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Hogeschool van Arnhem en Nijmegen ▪ Fontys ▪ Hogeschool Utrecht ▪ Driestar hogeschool ▪ Hogeschool van Amsterdam ▪ Hogeschool Rotterdam ▪ Windesheim

2.2.5 Enquête scholenveld po, vmbo

Het vierde vragenblok (waardering voor specialisaties en aanvullende wensen bij scholen) is onderzocht met een enquête onder leraren en schoolleiders in het po en het vmbo (en in beperkte ook het mbo). Omdat de respons onder recent afgestudeerden van de pabo in deze enquête gering was, is aanvullend een tweede enquête uitgezet onder vierdejaars pabo-studenten en recente pabo-alumni en onder recente deelnemers aan de post-hbo opleiding Jonge Kind. Deze enquête is via de pabo's uitgezet en via de contactpersonen voor de post-hbo opleidingen JK. Door deze aanpak zijn er met betrekking tot de pabo twee enquêteresultaten: één gebaseerd op de opinies van vooral ervaren leerkrachten/schoolleiders en één gebaseerd op de opinies van nog studerende en pas afgestudeerde leerkrachten.

De resultaten van de beide enquêtes zijn niet 1-op-1 met elkaar vergelijkbaar, omdat in de beide enquêtes niet (exact) dezelfde vragen zijn gesteld. De respons is hieronder samengevat (tabel 2.1 en tabel 2.2).

Tabel 2.1: Responsoverzicht enquête 1, scholenveld po en vo

	Po	Vo	Totaal
Leraar	485	448	933
Intern begeleider/remedial teacher	56		56
Coördinator	38		38
Schoolleider/bestuurder	359	72	431
Totaal	860	501	1.361

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 2.2: Responsoverzicht enquête 2, vierdejaarsstudenten en recente alumni pabo

Aantal pabo's (respons >15)	19
Vierdejaars studenten pabo	522
Afgestudeerd in 2018	158
Afgestudeerd in 2017	104
Afgestudeerd in 2016	135
Vóór 2016 afgestudeerd	142
Anders	77
Totaal	1.138

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

2.2.6 Bevraging mbo-veld

Aanvullend is aan een aantal mbo-instellingen, via opleidingsdirecteuren van die instellingen, per mail of in een kort interview drie kernachtige vragen voorgelegd. Deze drie vragen zijn:

- Hoe waardeert u de huidige voorbereiding binnen de tweedegraads lerarenopleidingen op het lesgeven in het mbo? Is dit na de introductie van de afstudeerrichtingen voor het beroepsgericht onderwijs verbeterd en in welk opzicht?
- Wat zou nog kunnen verbeteren in de opleiding van leraren voor de algemene vakken in het mbo, bijvoorbeeld met betrekking tot kennis van mbo-leerlijnen, vakdidactiek voor het mbo of pedagogiek, context en gedrag in het mbo?
- Is er in het mbo mogelijk nog behoefte aan andere vormen van specialisaties of verdieping in de lerarenopleidingen voor het mbo en wat dan?

In totaal hebben bij elf mbo-instellingen 25 respondenten input gegeven, al dan niet intern (in teamverband) afgestemd. De respons betrof schooldirectie/bestuur/staf (9x), teammanagers (6x), docentbegeleiders/coördinatoren 'samen opleiden' (5x) en docenten (5x).

De volgende mbo-instellingen hebben input gegeven:

▪ ROC Rijn IJssel	▪ Graafschap College
▪ Techniek College Rotterdam	▪ Helicon MBO (meerdere locaties)
▪ Noorderpoort	▪ Alfa-college, ROC Willem I College
▪ Deltion College	▪ ROC Menso Alting
▪ ROC Tilburg	▪ Aventus

3 Bestaande inzichten: literatuuronderzoek

In verschillende recente onderzoeken en rapporten wordt ingegaan op de stand van zaken met betrekking tot specialisaties in lerarenopleidingen en de behoeften bij (aankomend) leraren en bij schoolleiders aan extra accenten in de opleiding van leraren voor het po en vo. De stand van zaken bij en de behoeften aan specialisaties JK en OK en aan afstudeerrichtingen avo en bo zijn in de hiernavolgende paragrafen als eerste beschreven, omdat die centraal staan in het onderhavige onderzoek. Apart weergegeven zijn vervolgens de resultaten van een recent onderzoek van Qompas naar de optimale inrichting van lerarenopleidingen po en vo (qua verdiepings- en verbredingstrajecten)¹¹; dit onderzoek is in samenhang met het onderhavige onderzoek uitgezet. Ten slotte is voor po en vo beschreven welke overige behoeften aan verdieping en specialisatie uit de literatuur blijken.

3.1 Stand van zaken en behoeften in het po

3.1.1 Behoeftte aan versterking JK- en OK-lijnen

De behoefte aan specialisaties in de pabo is een thema dat nadrukkelijk de aandacht van de Tweede Kamer en het ministerie van OCW heeft en houdt. Na de eerdere afspraken over specialisaties JK en OK aan alle pabo's vanaf 2013, is aan de Tweede Kamer op 13 oktober 2016 door de Minister van OCW toegezegd om in gesprekken met pabo's, lerarenverenigingen en de Werk-/Steungroep Kleuteronderwijs (WSK) te peilen of er behoefte is aan verdere specialisatie voor het jonge kind binnen de pabo. Op 14 december 2016 heeft die veldconsultatie plaatsgevonden¹². Daarin werd bevestigd dat onderwijs aan jonge kinderen deels vraagt om andere kennis en vaardigheden van leraren dan het lesgeven aan oudere kinderen. Leraren gaven aan dat het belangrijk is dat aankomende leerkrachten goed worden opgeleid in het lesgeven aan het jonge kind en dat er gericht aandacht is voor de specifieke manier van lesgeven, het begeleiden van spel en het inzicht in de ontwikkeling van jonge kinderen. De geconsulteerde pabo's stelden dat pabo's al veel stappen hadden gezet om in het curriculum meer recht te doen aan de manier van leren van het jonge kind. Mede door het LOBO-project Het jonge kind op de pabo/Vversterk (zie hoofdstuk 1) is volgens de pabo's een ontwikkeling ingezet waarbij steeds meer ruimte is voor de specifieke kennis en expertise die nodig is om les te geven aan het jonge kind, zowel in het algemene deel als in de specialisatie. In de veldconsultatie is vastgesteld dat sinds 2013 alle pabo's in het curriculum een specialisatie hebben voor het jonge en het oudere kind. De manier waarop dit gebeurt verschilt per opleiding, passend bij de scholen in de omgeving en de visie van de pabo. Daarnaast bleek uit de veldconsultatie ook dat belangrijk is om leerkrachten op te blijven leiden voor het hele basisonderwijs en daarmee ook breed in te kunnen zetten.

De WSK heeft in de veldconsultatie in december 2016 gesteld dat er een goede ontwikkeling is op de pabo's, maar dat er ook nog zorgen zijn bij de WSK. Per saldo heeft de WSK aangegeven dat ze in de opleidingssituatie anno 2016 pabo-studenten onvoldoende startbekwaam achtte voor het lesgeven in de onderbouw. Dit standpunt dat de pabo tekort zou schieten in het opleiden van studenten voor het jonge kind, werd echter niet gedeeld door de toenmalige minister en staatssecretaris van OCW. Volgens hen hebben de pabo's een kwaliteitsslag gemaakt en geven ze een goede basis om les te kunnen geven aan zowel het jonge als het oudere kind. Deze kwaliteitsslag wordt volgens de bewindslieden van OCW bevestigd door de accreditatieronde van de NVAO in 2015 en door de onderwijsinspectie (rapport 'Beginnende leraren kijken terug'). Daarbij stelden de bewindslieden van OCW dat het opleiden van studenten niet de enkele verantwoordelijkheid van de pabo's is en zich ook niet beperkt tot de initiële opleiding. De kwaliteit van de stageplekken is belangrijk bij het goed opleiden van studenten. Bij een jonge kind specialisatie is het belangrijk dat een student stage kan lopen bij een leerkracht die zelf ook is gespecialiseerd in het jonge kind.

11 M. Bahlmann, B. Eustatia, D. Pillen-Warmerdam, Optimale inrichting van lerarenopleidingen, Qompas, Leiden, oktober 2018. Onderzoek in opdracht van het ministerie van OCW

12 31 293 Primair Onderwijs, Nr. 359, Brief van de minister en staatssecretaris van OCW, Den Haag, 17 maart 2017.

Per saldo bleek uit de veldconsultatie 2016 dat:

- het inzicht breed wordt gedeeld dat het lesgeven aan kleuters (net als bij het oudere kind) om gespecialiseerde kennis en vaardigheden vraagt;
- dat de pabo's vanaf 2013 de specialisaties JK en OK zijn gaan versterken;
- dat er daarbij een positieve ontwikkeling is waarbij uit onderzoek van de inspectie en van de NVAO blijkt dat leraren in het algemeen een goede basis krijgen om les te geven aan zowel het jonge als het oudere kind;
- maar dat er ook geluiden blijven dat startende leraren beter voorbereid zouden moeten worden op onderwijs aan kleutergroepen.

In de Loopbaanmonitor 2018¹³ zijn beginnende leraren gevraagd naar hun ervaringen met hun opleiding. Uit de rapportage blijkt dat recent afgestudeerden van de pabo vaak (70%) in het algemeen (zeer) tevreden zijn over hun opleiding. Belangrijk in het licht van het onderhavige onderzoek is dat veel recent afgestudeerden stellen dat ze zich (zeer) goed voorbereid voelen om les te geven in de bouw van hun specialisatie. Bij de pabo-gediplomeerden met de specialisatie Jonge Kind voelt ruim 80 procent zich (zeer) goed voorbereid op lesgeven in groep 1-2; bij degenen met de specialisatie Oudere Kind voelt ruim 90 procent zich goed voorbereid op lesgeven in groep 3-8. Uit de resultaten blijkt tevens dat werken in de groepen 1-2 inderdaad als anders wordt ervaren dan lesgeven in de hogere groepen; de gediplomeerden met specialisatie JK voelen zich in meerderheid (driekwart) ook goed voorbereid om les te geven in de groepen 3-8, maar omgekeerd voelt maar een minderheid (minder dan 30%) van degenen met de specialisatie OK zich goed voorbereid op onderwijs aan een kleutergroep. Een laatste aspect waarover de Loopbaanmonitor informatie biedt, is de begeleiding van de eindstage (die vaak in lijn met de leeftijdsspecialisatie is) van pabo-studenten. Uit de resultaten blijkt dat pabo-gediplomeerden het vaakst (ruim 80%) tevreden of zeer tevreden zijn over de begeleiding door de begeleider in de klas, en wat minder vaak over de begeleiding op de school in zijn geheel (ruim 70%) en over de begeleiding vanuit de opleiding (circa 55% tevreden of zeer tevreden). Degenen die stage hebben gelopen op een opleidingsschool zijn vaker tevreden over de begeleiding dan andere studenten. De resultaten indiceren dat het gezamenlijk opleiden door scholen in het algemeen serieus wordt ingevuld, in de ervaring van pabo-studenten.

3.1.2 *Qompas-onderzoek: optimale inrichting van de lerarenopleidingen po*

In 2018 heeft het Ministerie van OCW aan Qompas gevraagd om onderzoek te doen naar de optimale inrichting van lerarenopleidingen, met zodanige specialisatiemogelijkheden dat meer aankomend studenten (leerlingen in mbo, havo en vwo) de lerarenopleidingen aantrekkelijk gaan vinden. Concreet is onderzocht in hoeverre specialiseren in lesgeven aan jongere (groep 1-4) en oudere (groep 5-8) leerlingen meer studenten trekt. Ook is onderzocht of verbredingstrajecten de intentie vergroten om voor de pabo te kiezen. Onderzochte verbredingstrajecten zijn:

- gymnastiekdocent/bewegingsonderwijs;
- lesgeven in een vak in de onderbouw vo;
- groepsdocent vmbo;
- begeleiden van peuters in een voorschools educatietraject;
- opleiding tot jeugdhulpverlener.

In het hiervoor al aangehaalde onderzoeksrapport concluderen de onderzoekers ten aanzien van deze specialisaties en verbredingstrajecten binnen de pabo's het volgende:

---

13 S. Vrieling, *Loopbaanmonitor 2018 - Begeleiding van beginnende leraren*, MOOZ Onderzoek, 2018. Onderzoek in opdracht van het ministerie van OCW.

- De specialisaties jonge en oudere kind lijken havo- en vwo-scholieren (zowel mannen als vrouwen) niet extra naar de pabo te trekken. Bij mbo-studenten is er wel een (beperkt) effect te zien; mannelijke mbo-ers worden extra aangetrokken door de specialisatie oudere kind en vrouwelijke mbo-ers worden extra aangetrokken door de specialisatie jonge kind.
- Ook bij de verbredingsprogramma's blijkt dat die ten minste op één van de subgroepen een positief effect op de belangstelling voor de pabo hebben:
  - de verbreding 'gymdocent' trekt in potentie extra mannelijke mbo-4 studenten;
  - de verbreding 'lesgeven in de onderbouw vo' heeft in alle subgroepen (en zowel mannen als vrouwen) een positief effect op de belangstelling voor de pabo;
  - de verbreding 'groepsdocent vmbo' trekt extra mbo-ers (zowel mannen als vrouwen);
  - de verbreding 'voorschoolse educatie' trekt extra vrouwen aan, in zowel mbo, havo als vwo;
  - de verbreding 'jeugdhulpverlener' heeft een positief effect op vrouwelijke havisten en vwo'ers en alle mbo'ers.
- Als een specialisatie of een verbredingsprogramma leidt tot een langere studieduur (5 in plaats van 4 jaar) dan daalt bij alle subgroepen de intentie om de pabo te gaan volgen.

Samengevat kan op basis van het Qompas-onderzoek worden geconcludeerd dat specialisaties en verbredingsprogramma's bepaalde groepen extra naar de pabo kunnen trekken, maar dat de ruimte daarvoor wel gevonden dient te worden binnen de bestaande 4-jarige opleidingen om te voorkomen dat de belangstelling voor de pabo juist vermindert.

3.1.3 Overige behoeften aan accenten in de pabo

Naast de behoeften aan leeftijdsspecialisatie kunnen er ook andere behoeften aan verdieping zijn. Uit onderzoek van de inspectie¹⁴ onder recent afgestudeerden van de pabo blijkt ten eerste dat er behoefte is aan meer kennis van differentiëren in het onderwijs (verschil maken tussen leerlingen). Verder concludeert de inspectie dat er meer aandacht gewenst is voor Engels, cultuureducatie en burgerschap. In een systeembrede analyse van de pabo's¹⁵ concludeert de NVAO dat er meer aandacht nodig is voor de onderzoeksvaardigheden van zowel de docenten van de pabo als van de (aankomend) leerkrachten van de basisschool. Een studie van ResearchNed geeft inzicht in de algemene behoefte bij leerkrachten en schoolleiders/bestuurders in het po aan specialisaties in lerarenteams¹⁶. Thema's die zowel schoolleiders, bestuurders als leraren in dat onderzoek noemden zijn:

- ICT in het onderwijs / digitale leeromgevingen;
- kennis van gedrag;
- cultuureducatie;
- wetenschap & technologie;
- en (leidinggeven aan) innovaties en curriculumvernieuwing.

Leraren noemden daarnaast ook thematische verdiepingen (zoals omgaan met multiculturaliteit), vakverdieping en verdieping op vakdidactische vaardigheden.

3.2 Behoeften in het vo

Zoals gezegd, komt de wens bij de tweedegraads lerarenopleidingen tot specialisatie met name voort uit de gebleken behoefte in het (v)mbo aan voor het beroepsgerichte onderwijs opgeleide leraren. De aansluiting op de specifieke context en de beroepsgerichte vakinhoud van het (v)mbo was lange tijd onderbelicht bij de lerarenopleidingen; in 2012 heeft de toenmalige minister van OCW daarom besloten dat er bij de tweedegraads lerarenopleidingen afstudeerrichtingen avo en bo moesten komen.

¹⁴ Inspectie van het Onderwijs, Beginnende leraren kijken terug - Onderzoek onder afgestudeerden. Deel 1: de pabo, Utrecht 2015.

¹⁵ NVAO, Hbo-bachelor Opleiding tot leraar basisonderwijs Systeembrede analyse, Den Haag 2015.

¹⁶ W. van Casteren, Vraag en aanbod nascholing voor leerkrachten in het primair onderwijs, ResearchNed, Nijmegen 2015.

De NVAO rapporteerde in 2016 over de implementatie van de twee afstudeerrichtingen avo en bo tot en met 2015¹⁷. Bij veel instellingen bleek de implementatie van de afstudeerrichtingen anno 2015 nog in ontwikkeling en waren de meeste instellingen stapsgewijs begonnen met de invoering van de afstudeerrichtingen, onder meer door vakken te ontwerpen en het werkveld te consulteren. In 2016 was duidelijk dat de afstudeerrichtingen over het algemeen in het vierde jaar van de bachelor worden gepositioneerd en dat het complete laatste studiejaar eraan wordt besteed. Bij sommige opleidingen startte de afstudeerrichting al in het derde jaar. Leerlijnen krijgen volgens de NVAO in het laatste jaar vorm binnen de context van de afstudeerrichting. Afstudeerstage en -onderzoek worden uitgevoerd op een school in de gekozen richting. In het programma hebben de opleidingen vakken specifiek ingericht voor de beide afstudeerrichtingen of hebben zij geheel nieuwe vakken ontwikkeld. Daarbij stelde de NVAO vast dat niet voor alle vakken de invoering van afstudeerrichtingen even relevant is. Het vak Maatschappijleer bijvoorbeeld wordt in het avo traditioneel door eerstegraads docenten onderwezen. Instellingen hebben daarom verschillende keuzes gemaakt ten aanzien van afstudeerrichtingen voor deze opleiding. Ook de talen nemen een bijzondere plaats in. Voor Frans geldt bijvoorbeeld dat de positie op het (v)mbo onder druk staat, waardoor de meeste studenten Frans zullen kiezen voor de afstudeerrichting avo. Andere lerarenopleidingen zijn juist alleen of vooral relevant voor het beroepsgerichte onderwijs en bieden dan alleen de afstudeerrichting bo aan. Voorbeelden zijn de lerarenopleidingen Zorg & Welzijn en Omgangskunde.

Om studenten beter voor te bereiden op de keuze tussen de avo- en bo-richting, zijn volgens de NVAO bij meerdere instellingen oriëntatiecursussen ontwikkeld, wordt het aangemoedigd of verplicht om vóór het maken van een keuze op verschillende schooltypen stage te lopen en is vakdidactiek voor het beroepsonderwijs ingevoerd binnen de gemeenschappelijke onderwijskundige leerlijn. In het curriculum in de hoofdfase wordt vanuit de vakdidactische leerlijn aandacht besteed aan de afstudeerrichtingen. Uit de NVAO-rapportage blijkt samengevat dat de afstudeerrichtingen in 2015 bijna overal in ontwikkeling waren en in sommige gevallen al deels geïmplementeerd. De NVAO heeft per saldo een redelijk positief beeld van de ingezette veranderingen.

In de recente Monitor maatregelen lerarenopleiding beroepsonderwijs¹⁸ is de invoering van de twee afstudeerrichtingen avo en bo bij de tweedegraads lerarenopleidingen geëvalueerd. In de monitor is vastgesteld dat de invoering van twee afstudeerrichtingen in de periode 2013 – 2017 als belangrijk gevolg heeft gehad dat de meeste hogescholen in het algemeen meer aandacht aan het (v)mbo besteden. Uit de monitor blijkt dat het brede werkveld nu beter aan bod komt in de lessen, opdrachten en toetsen. Er is nog wel behoefte aan het zwaarder aanzetten van de praktijkcomponent en aan een investering in de beroepsgerichte expertise van lerarenopleiders op het terrein van (v)mbo. In de eerste jaren van de opleiding wordt vooral in de generieke lijn meer aandacht besteed aan het beroepsonderwijs. In de vakspecifieke lijn moet dit nog verder vorm krijgen; het gaat dan om de beroepsgerichtheid van de vakdidactiek. Om studenten echt goed voor te bereiden, wordt het in de monitor van belang genoemd dat er binnen de lerarenopleidingen en bij de lerarenopleiders (nog) meer aandacht komt voor het beroepsgericht onderwijs. Niet alleen in het afstudeerjaar, maar ook in de basisvorming. De theorie moet beter gaan aansluiten op de praktijk. Hiervoor moet het scholenveld (v)mbo meer betrokken worden bij de lerarenopleidingen. Al met al laat de monitor nog verbeterpunten zien. In de praktijk worden studenten in de eerste jaren toch nog vooral op lesgeven in het avo voorbereid.

Bij het bovenstaande past de opmerking dat – zoals hiervoor al is aangegeven – de recent herijkte kennisbasis voor tweedegraads leraren vo pas in studiejaar 2018-2019 is ingevoerd. Daarin is meer expliciet aandacht voor het lesgeven in het vmbo en mbo, voor vakoverstijgend werken en voor de oriëntatie van studenten op alle onderwijssoorten in het tweedegraads werkgebied. De bovenstaande onderzoeken bieden een tussenstand bij het begin van de ontwikkeling van de afstudeerrichtingen.

---

17 NVAO, Tweedegraads lerarenopleidingen - Systeembrede analyse, Den Haag, November 2016.

18 Van der Boom, Dominguez Alvarez, Sapulete, van der Ploeg, & Vrieling, Monitor maatregelen lerarenopleiding beroepsonderwijs - Eindrapport, 2017.

3.2.1 *Qompas-onderzoek: optimale inrichting van de tweedegraads lerarenopleidingen*

Het hiervoor al aangehaalde onderzoek van Qompas gaat naast de pabo-inrichting ook in op de optimale inrichting van de tweedegraads lerarenopleidingen met het oog op het extra aantrekken van studenten. Qompas onderzocht daarbij het effect van verbredingstrajecten onder dezelfde leerlingengroepen in havo, vwo en mbo-4 als ten aanzien van de pabo's. De aantrekkingskracht van afstudeerrichtingen beroepsgericht onderwijs en algemeen vormend onderwijs is niet onderzocht. De volgende verbredingstrajecten zijn onderzocht:

- gymnastiekdocent;
- bevoegdheid extra vak vo;
- groepsleerkracht po;
- groepsleerkracht po, groep 5-8;
- opleiding jeugdhulpverlener.

Uit het onderzoek is het volgende te concluderen:

- Het verbredingsprogramma gymdocent trekt extra mannen aan, het sterkst bij mbo-4 mannen.
- Een extra vakbevoegdheid trekt vooral extra mannen (mbo en havo/vwo) en in mindere mate ook vrouwen aan.
- De verbreding groepsleerkracht po trekt alle subgroepen extra aan, het sterkst vrouwelijke scholieren havo/vwo. Ook de verbreding leerkracht groep 5-8 trekt extra belangstelling, maar minder dan de brede bevoegdheid po.
- Het verbredingstraject jeugdhulpverlener is voor vrouwen een zeer interessant verbredingsprogramma. Mannen zijn hiermee niet over te halen om voor de lerarenopleiding te kiezen.
- Opvallend is, in vergelijking tot de pabo, dat een langere studieduur (5 in plaats van 4 jaar) in combinatie met een verbredingstraject nog steeds extra belangstelling oproept. Wel wordt in alle subgroepen de combinatie van een verbredingsprogramma met een studieduur van 4 jaar interessanter gevonden dan de combinatie met een studieduur van 5 jaar. Voor scholieren is dit verschil echter niet significant, voor mbo-4 studenten wel.

De bevindingen indiceren dat verbredingsprogramma's extra instroom kunnen genereren en dat de ruimte daarvoor eventueel ook kan worden gevonden in een studieduurverlenging en/of een buitencurriculair programma.

3.2.2 *Overige behoeften aan verdieping en specialisaties in de tweedegraads lerarenopleidingen*

In diverse rapporten wordt ingegaan op overige behoeften aan verdieping en verbreding in de tweedegraads lerarenopleidingen. In de actuele, herijkte kennisbasis voor leraren vo kunnen die behoeften overigens (deels) al zijn geadresseerd. Voor de volledigheid volgt hierna een kort overzicht.

In een analyse van de tweedegraads lerarenopleidingen¹⁹ adviseert de NVAO meer focus aan te brengen bij specialisaties en te zorgen dat opleidingen ook over mensen beschikken met de benodigde expertise op de specialisatieterreinen. De Inspectie van het Onderwijs signaleert in een onderzoek onder afgestudeerden van tweedegraads lerarenopleidingen²⁰ dat afgestudeerden zich te weinig voorbereid voelen op complexere differentiatievaardigheden. Met name het volgen van leerresultaten en het aanpassen van de leerstof aan verschillen tussen leerlingen scoren laag. Ook het omgaan met verschillende sociaal-culturele achtergronden van leerlingen is een aandachtspunt. Eén op de vijf afgestudeerden vindt praktische kennis van lerarenopleiders tekortschieten, met name over het (v)mbo.

¹⁹ NVAO, Tweedegraads lerarenopleidingen - Systeembrede analyse, Den Haag, november 2016.

²⁰ Inspectie van het Onderwijs, Beginnende leraren kijken terug - Onderzoek onder afgestudeerden. Deel 2: Tweedegraads lerarenopleiding, 2015.

De observatie ten aanzien van differentiatievaardigheden sluit aan op onderzoek naar differentiëren en differentiatievaardigheden in het vo²¹, waaruit blijkt dat de kennis en vaardigheden volgens leraren zelf en schoolleiders op dit punt tekort schieten. Uit een ander onderzoek²² blijkt een behoefte aan meer aandacht voor onderwijsinnovaties in het vo en voor vakverdieping. De wensen van schoolleiders lopen uiteen; toetsingsstrategieën, analytisch vermogen en pedagogische vaardigheden worden het vaakst genoemd als elementen die sterker in de lerarenopleiding kunnen worden opgenomen. In een onderzoek naar de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor lesgeven in het vmbo²³ is de conclusie dat in het vmbo vooral het kunnen motiveren van leerlingen belangrijk is. Andere belangrijke vaardigheden zijn klassenmanagement, kunnen inspelen op de verschillende niveaus van leerlingen en het kunnen herkennen van en omgaan met zorgleerlingen. Het relatieve belang van vakkennis verschilt per vak en naar bouw en leerweg. Leraren wilden voorts meer praktijkvoorbeelden uit het vmbo in de opleiding.

3.3 Conclusies literatuuronderzoek

Op basis van recente onderzoeken is te concluderen dat pabo's en tweedegraads lerarenopleidingen de versterking en nadere invulling van respectievelijk de specialisaties jonge kind en oudere kind en de afstudeerrichtingen avo en bo serieus ter hand zijn gaan nemen en dat deze ontwikkeling positief wordt gewaardeerd, maar dat dit nog geen afgerond proces is. Bij de pabo's is met name de inzet op de verdere verdieping ten aanzien van het jonge kind een aandachtspunt en bij de tweedegraads lerarenopleidingen is dat de invulling van de afstudeerrichting beroepsonderwijs. Uit het onderzoek van Qompas blijkt dat specialisaties en verbredingstrajecten (beperkt) extra belangstelling voor de pabo kunnen genereren, mits dat niet tot een verlenging van de studieduur leidt. Bij de tweedegraads lerarenopleidingen trekken verbredingstrajecten potentieel ook extra belangstelling en mag dat eventueel ook leiden tot een studieduurverlenging. De literatuur geeft voor het overige geen duidelijk beeld van de behoeften aan andere vormen van specialisaties. Leraren, schoolleiders en schoolbestuurder in het po en vo benoemen in onderzoeken elk een breed scala aan vormen van thematische, pedagogisch-didactische en vakinhoudelijke verdieping en verbreding, die zowel een plek kunnen hebben in het kerncurriculum van opleidingen als in specialisaties en minoren als in nascholingstrajecten.

---

21 Van Casteren, Bendig-Jacobs, Wartenbergh-Cras, van Essen, & Kurver, Differentiëren en differentiatievaardigheden in het voortgezet onderwijs, 2017.

22 Van Brakel, van der Boom, & Vrielink, Aansluiting vraag-aanbod masteropleidingen VO. Onderzoek naar de aansluiting tussen de vraag van vo-scholen en het aanbod aan masteropleidingen, 2016.

23 Wartenbergh-Cras, Bendig-Jacobs, Kurver, van Essen, & Braam, Kennis en vaardigheden voor goed gegeven lessen in het vmbo. Analyse van wensen en ervaringen, 2018.

4 Specialisaties in lerarenopleidingen primair onderwijs

In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van de analyse van de curricula van pabo's. Daartoe zijn de curricula van alle pabo's nader bekeken en zijn aanvullend verdiepende gesprekken gehouden met tien pabo's. De curricula van alle pabo's zijn in een websearch/documentanalyse (met name studiegidsen en Onderwijs- en Examenregelingen) inhoudelijk geanalyseerd op de volgende elementen:

- aandacht voor het jonge kind en het oudere kind in de eerste twee jaren van de opleiding;
- minorenaanbod en overige keuze- en specialisatiemogelijkheden naast JK en OK;
- invulling van de specialisaties JK en OK;
- de positie van de specialisaties JK en OK in het curriculum en de relatie tussen deze specialisaties en de overige keuzemogelijkheden/vakprofilering en de afstudeerfase.

In de verdiepende gesprekken met tien pabo's is het beeld ten aanzien van de bovenstaande elementen aangescherpt en is voorts ingegaan op het volgende:

- bekendheid met de LOBO-kaders voor de invulling van de JK- en OK-specialisaties en de rol van die kaders bij de invulling van de specialisaties (zie hoofdstuk 1);
- keuzepatronen bij studenten ten aanzien van specialisaties en de motieven van studenten daarbij;
- de rol van specialisaties bij de werving van studenten;
- specialistische kennis over JK of OK binnen de pabo;
- tevredenheid met de invulling van de specialisaties JK en OK en eventuele ambities en wensen bij de pabo en bij het scholenveld;
- de afstemming van het curriculum met het scholenveld.

Paragraaf 4.1 bevat de bevindingen van de algemene analyse van de curricula van de pabo's. Op sommige plekken is dat voor een beter beeld reeds aangevuld met inzichten vanuit de interviews. Paragraaf 4.2 bevat het aanvullend, verdiepend beeld op basis van de interviews met tien pabo's. De samenvatting en conclusies zijn vervat in paragraaf 4.3.

4.1 Curriculumanalyse pabo's

4.1.1 *Het jonge en het oudere kind in de eerste jaren van de pabo*

In de analyse van curricula is ten eerste beoordeeld hoe de verschillende leeftijdsgroepen terugkomen in de eerste studiejaren, voorafgaand aan de specialisatie. Dit is beoordeeld omdat bij veel pabo's de leeftijdsspecialisatie in studiejaar 3 begint en vervolgens feitelijk vaak doorloopt tot het eind van de opleiding, doordat veel studenten hun afstudeerstage en -onderzoek en de vakprofilering in lijn met hun leeftijdsspecialisatie invullen. In jaar 1 en 2 dient veelal dus de kennisopbouw en de ervaring met de andere bouwen plaats te vinden, om de brede bevoegdheid voor het hele basisonderwijs invulling te geven.

Uit dit onderzoek blijkt dat de aandacht voor en het onderscheid naar de verschillende leeftijdsgroepen geborgd is in de pabo's. Bij alle pabo's is er in de eerste twee jaren een inhoudelijke en praktische oriëntatie op de verschillende leeftijdsgroepen, met stages in elke bouw en met naar de verschillende leeftijdsgroepen gedifferentieerd onderwijs en opdrachten. Bij de oriëntatie op en kennis over de verschillende leeftijden wordt enkele keren onderscheid gemaakt naar drie niveaus (onderbouw, middenbouw en bovenbouw) en meestal naar twee groepen: het jonge kind (groep 1-3 of 1-4) en het oudere kind (groep 4-8 of soms 5-8). Vaak is er dus een overlap bij groep 4; JK is dan groep 1-4 en OK is groep 4-8.

De oriëntatie op JK en OK wordt in de eerste jaren van de opleiding concreet ingevuld door:

Naar leeftijdsgroepen gedifferentieerd onderwijs

Generieke vakken worden in de eerste studiefase van de pabo waar mogelijk en nodig via praktijkvoorbeelden, specifieke inhoud en in relatie tot stages in de context van een leeftijdsgroep geplaatst. In bijvoorbeeld het vak rekenen komt dan de leerlijn rekenen van groep 1-8 aan de orde; in bijvoorbeeld het vak pedagogiek wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van het kind van 0-14 jaar. In de eerste studiejaren zijn er bij pabo's vrijwel geen aparte (toetsbare) vakken zichtbaar die specifiek alleen voor het jonge kind of voor het oudere kind zijn ontwikkeld. In de interviews met pabo's is hierbij opgemerkt dat:

'de verschillende specifieke JK- en OK-thema's binnen de overkoepelende, generieke thema's aan de orde komen'.

Een andere geïnterviewde bij een pabo stelt:

'Er zijn geen modules die enkel voor een bouw van belang zijn. Via stages, opdrachten, praktijkvoorbeelden en projecten en dergelijke worden modules nader gefocust.'

Wel is er vaak per semester een accentverschil, waarbij het accent per semester op een andere bouw ligt. Dit hangt dan samen met de stages, die bij een aantal pabo's per semester op een bepaalde bouw zijn gericht (zie hierna). Binnen generieke blokken zijn er per semester soms wel expliciete accenten op JK en OK te zien, zoals bij een pabo waar binnen de beroepstaak Pedagogiek/Onderwijskunde het blok 'Het spelende kind' is ingeroosterd en voor het oudere kind het blok 'Activerend leren bij het oudere kind'.

Stages

Bij alle pabo's wordt van studenten gevraagd om zowel in de onderbouw als in de bovenbouw stage te lopen. Bij een handvol pabo's worden ook stages in het vmbo gefaciliteerd, in de periode tot de leeftijdsspecialisatie. De keuze van de stage per semester kan aan de student zijn. Ongeveer de helft van de pabo's werkt expliciet met bloksemesters per bouw, waarin in bijvoorbeeld het eerste semester van een jaar alle studenten stage lopen in de onderbouw en in het tweede semester alle studenten stage lopen in de bovenbouw. Dat geeft gelegenheid om het onderwijs in elk semester meer nadrukkelijk op de bouw te richten waarin de studenten stage lopen. Dat geeft dan het effect van een onderdompeling in een bepaalde bouw in een semester. Per semester wordt dan gestreefd naar een 'taakbekwaamheid' per bouw.

Kanttekening hierbij is dat bij de stagebenadering er meestal wel, maar niet altijd een driedeling in drie bouwen (onderbouw groep 1-2, middenbouw groep 3-6, bovenbouw groep 7-8) wordt gehanteerd, maar een tweedeling met stages in de onder- en bovenbouw. Daardoor zijn er bij enkele pabo's geen harde garanties dat elke student ook stage loopt in een kleutergroep; dat kan binnen de onderbouwstage immers ook een stage in bijvoorbeeld groep 3 zijn. In de praktijk wordt er bij die pabo's ook wel op gestuurd dat studenten minimaal praktijkervaring opdoen in de uiteinden van het spectrum: groepen 1-2 en groepen 7-8. Een geïnterviewde stelt het als volgt:

'Het is niet letterlijk verplicht dat elke student in groep 1-2 stage heeft gelopen. In de praktijk wordt wel gehaald dat er in elk geval ervaring is in de einden van het spectrum: iedereen staat in een groep 1-2 en in een bovenbouwgroep. Binnen de opleidingscholen worden studenten ook verplaatst naar wisselende groepen'.

Aandacht voor de leeftijdsgroepen 0-4 jaar en 12-14 jaar

Het accent ligt in de curricula in de eerste studiefase (propedeuse plus studiejaar 2), logischerwijze, sterk op de leeftijd 4-12 jaar. Expliciete aandacht in deze studiefase voor peuters (tot 4 jaar) en tieners (leeftijdsgroep 12-14 jaar, onderbouw vmbo) is in doorsnee niet expliciet beschreven in de curricula.

Ook maar één hogeschool definieert binnen het gehele curriculum expliciet het jonge kind als het kind in de leeftijd 2-7 jaar en het oudere kind als het kind in de leeftijd 8-14 jaar. Bij ongeveer een derde deel van de pabo's is er in de publieksinformatie over de opleiding, op de website, expliciete (vaak korte) aandacht voor peuters of het oudere kind tot 14 jaar. Dat gaat bijna steeds om specialisatie- en stagemogelijkheden en minoren gericht op de onderbouw vmbo, praktijkonderwijs of vve.

Met eigen keuzes in projectweken, opdrachten en stages kunnen studenten vaak wel zelf accenten leggen op de voorschoolse fase of de transitie naar het vo, maar dat is dan facultatief. Bij een pabo hebben bijvoorbeeld studenten de optie om een projectweek in een vve-setting of in een leeftijdsgroep 12-16 jaar in te vullen. Circa tien tot vijftien procent kiest daar voor de projectweek in het voorschools domein en ongeveer eenzelfde deel voor een stage in het domein 12 jaar en ouder, wat indiceert dat de belangstelling er is. Een andere pabo biedt studenten de optie van 'meelopen met gesprekken/professionele situaties in groep 0-4 en 12-14 jaar'. Dat heeft het karakter van korte snuffelstages.

Ook uit de verdiepende interviews komt het beeld dat in de eerste studiefase de groepen 1-8 centraal staan en dat zijdelings, zoals bij een vak ontwikkelingspsychologie dat de ontwikkeling van een kind vanaf de geboorte behandelt, er wel (kort) aandacht is voor de voorschoolse periode en voor de transitie naar het vo. In de leeftijdsspecialisaties JK en OK (zie verderop) is er vaak wel meer aandacht voor de leeftijden 0-4 jaar en 12-14 jaar, zij het opnieuw relatief beknopt en doorgaans als onderdeel van een generiek vak en niet als aparte (toetsbare) onderwijseenheid.

Minorenaanbod 0-4 en 12-14 jaar

Via het volgen van een minor kunnen pabo-studenten ook hun kennis van de voorschoolse periode verdiepen of kennismaken met het vmbo/voortgezet onderwijs²⁴. Vier pabo's (Hogeschool Rotterdam, Hogeschool Utrecht, Windesheim en Hogeschool van Amsterdam) hebben een minor gericht op de voor- en vroegschoolse fase en vve-voorzieningen, die geschikt is (openstaat) voor pabo-studenten. Voorbeeld is de minor 'Spelend wijs: groep 1&2 en VVE' van de HU. Zeven pabo's (Hogeschool Rotterdam, Inholland, Iselinge, HAN, Viaa, CHE en Hogeschool iPabo) bieden een minor die focust op het voortgezet onderwijs (met accent op de onderbouw vmbo). Voorbeeld is de minor Lesgeven in het Voortgezet Onderwijs van Hogeschool iPabo, die pabo-studenten die willen weten of lesgeven aan oudere kinderen in het voortgezet onderwijs iets voor hen is, laat kennismaken met het vo. Deelnemers richten zich op twee schoolvakken: Nederlands of rekenen/wiskunde en een tweede vak naar keuze, verdiepen zich in onderwijskunde, pedagogiek en vakdidactiek en geven les op een middelbare school. Deze minoren staan doorgaans ook open voor studenten van andere pabo's.

Optie: eerder specialiseren

Niet alle studenten waarderen een brede oriëntatie op elke bouw. Een klein deel van de studenten heeft volgens geïnterviewden een sterke voorkeur voor werken in een bepaalde bouw en wel in die mate dat een verplichte stage in een andere bouw zelfs kan leiden tot uitval uit de opleiding. Dit betreft concreet volgens pabo's een kleine minderheid bij vooral de mannelijke studenten met een sterke voorkeur voor lesgeven in de bovenbouw. Om deze studenten tegemoet te komen is/komt er bij twee pabo's de optie om de oriëntatie op het brede werkveld op een individuele basis aan te passen. Een pabo biedt reeds de mogelijkheid dat studenten in het tweede studiejaar enkel nog stage lopen in de bouw van hun keuze. De aanvraag daarvoor dient wel beargumenteerd te zijn. Een tweede pabo gaat deze optie met ingang van studiejaar 2018-2019 in het tweede semester van de propedeuse bieden. Studenten die hiervoor opteren, moeten bij beide pabo's wel alle generieke vakken volgen, waarin dus ook wordt gedifferentieerd naar alle bouwen, inclusief de opdrachten die onderdeel zijn van die vakken (en dus ook opdrachten die zijn gericht op de bouw waarin de student geen stage meer wil lopen).

---

24 Informatie in deze paragraaf is gebaseerd op www.kiesopmaat.nl (geraadpleegd november 2018).

Het gaat in deze optie dus sec om het inwisselen van een stage in de bouw waarvoor de student niet gaat kiezen voor een stage in de bouw van voorkeur. De beide pabo's melden dat ze deze optie niet actief promoten en enkel bieden aan studenten die zonder die optie mogelijk uit de opleiding vallen. De twee pabo's blijven de breedte van de bevoegdheid en van de opleiding benadrukken en melden dat een vroege specialisatie in principe ook niet de voorkeur heeft; de voorkeur – ook in het scholenveld – heeft het dat een leerkracht de gehele ontwikkeling van het kind van nul jaar tot de vroege tienerjaren en de gehele leerlijn van groep 1-8 kan overzien. Bij de pabo die reeds deze optie biedt, gaat het jaarlijks overigens slechts om enkele studenten.

4.1.2 Invulling van de specialisaties JK en OK

De invulling van de leeftijdsspecialisaties is hieronder mede afgezet tegen het LOBO-kader, dat als hoofdlijnen heeft:

- duur/omvang van de specialisatie is minimaal 60 EC;
- de specialisaties bestrijken het spectrum 0-14 jaar;
- er is aandacht voor een aantal leeftijdsspecifieke thema's.

Omvang en invulling specialisaties JK en OK

Bij bijna alle pabo's beslaat de leeftijdsspecialisatie (conform de LOBO-kaders) 60 EC en in de praktijk vaak meer door de synergie met de afstudeerfase. De specialisaties bestaan steeds uit een richtinggebonden stage(s), opdrachten of eindschrijving en op het JK of OK toegesneden onderwijs/colleges. Er is niet overal een harde garantie dat de specialisatiefase inderdaad 60 EC is; dat betreft met name de pabo's die de specialisatiefase in jaar 4 positioneren. De keuze voor het afstudeeronderzoek kan dan bijvoorbeeld algemener zijn. Bij bijvoorbeeld een pabo beslaat de specialisatie in principe het hele afstudeerjaar, maar is het afstudeeronderzoek daarbinnen een vrije keuze, waardoor de specialisatiefase de facto minder dan 60 EC beslaat. Vaak is de eindschrijving dan wel gericht op thematiek in lijn met de bouwkeuze, maar er kan ook een algemener (schoolbreed) onderwerp zijn (met wel de eis dat er ook een groepsgebonden aspect in de eindschrijving zit). Pabo's combineren bovendien nogal eens verschillende verdiepingen en specialisaties, wat het zicht op de werkelijk omvang van de leeftijdsspecialisatie vermindert; soms is de vakprofilering deel van de leeftijdsspecialisatie en soms wordt de specialisatie JK/OK gecombineerd met een thematische verdieping zoals passend onderwijs.

Definiëring JK en OK

Meestal wordt JK gedefinieerd als groep 1-4 en OK als groep 5-8. Enkele pabo's omschrijven de specialisatie JK als groep 1-3. Een pabo maakt de bewuste keuze bij JK voor groep 1-3, omdat men vindt dat groep 4 veelal al in de leefwereld van het oudere kind zit, met vakgericht lesgeven. Anderzijds is daar bewust ook niet groep 1-2 apart als specialisatie genomen, omdat de belangrijke overgang in de visie van die pabo zit in de overgang van groep 2 naar 3. De expertise die daarbij hoort, wil die pabo bij elkaar houden in één specialisatiegebied.

De specifieke aandacht voor de voorschoolse periode in de specialisatie JK en voor de onderbouw vmbo in de specialisatie OK, is veelal niet sterk of expliciet in de specialisaties opgenomen. Vanwege het benoemen door het LOBO van JK als 0-7 jaar en OK als 8-14 jaar en het aanmerken van enkele specifieke JK- en OK-thema's in het domein 0-4 en 12-14 jaar, lijkt dit wel de bedoeling. De verdieping op 0-4 jaar en 12-14 jaar is binnen pabo's zoals gezegd vooral opgenomen in minoren vve en vmbo.

Positie van de specialisaties JK en OK

De specialisaties JK/OK zijn bij de verschillende pabo's als volgt gepositioneerd:

- De specialisaties JK en OK beslaan meestal (bij ruim de helft van de pabo's) het gehele derde studiejaar. Het afstudeerjaar na het specialisatiejaar staat formeel los van de specialisatie, maar studenten hebben veelal de mogelijkheid om de afstudeerstage, eindscriptie en andere keuzes (minor, profielvak) in jaar 4 in lijn met de leeftijdsspecialisatie te maken. De specialisatie duurt dan feitelijk twee jaar. Blijkens de tien verdiepende interviews doen de meeste studenten dit ook.
- Bij vijf pabo's start de specialisatie in (vaak het tweede semester van) jaar 3 en loopt dan door in jaar 4. Een van deze pabo's meldt bijvoorbeeld dat de stages in jaar 3 en in jaar 4 in lijn met de bouwkeuze zijn.
- Bij vijf pabo's is de leeftijdsspecialisatie geheel in jaar 4 gepositioneerd en vormt dan in feite de afstudeerfase. Bij deze optie kunnen studenten uiteraard ook de keuzes in het derde jaar m.b.t. vakprofilering en de minor in lijn met de leeftijdsspecialisatie daarna maken, maar op voorhand is bij deze optie toch minder (vaak) synergie te verwachten tussen de leeftijdsspecialisatie en andere keuzeopties, doordat de specialisatie later in het programma zit.
- Bij een enkele pabo is de specialisatie in het tweede studiejaar gepositioneerd en beslaat dan een semester. Deze pabo maakt op de website van de voltijds opleiding geen expliciete melding van een leeftijdsspecialisatie bij de beschrijving van het studieprogramma.

Vaak hebben de studenten in de beide specialisaties (deels) apart onderwijs in aparte klassen; soms is dat vanwege te kleine studentenaantallen op locaties niet goed te organiseren en soms kiest de pabo voor een andere groepsindeling.

Bijzondere situaties

Bij de meeste pabo's kiezen studenten of voor de specialisatie JK of voor de specialisatie OK. Bij enkele pabo's is er op dit punt een afwijkende situatie. Bij een pabo hebben studenten naast de keuze voor JK of OK ook de mogelijkheid om een specialisatie vmbo te kiezen. Bij een andere pabo kunnen studenten naast twee leeftijdsspecialisaties kiezen voor drie andere specialisatiemogelijkheden (profielen) die een thematische inslag hebben: (1) een profiel Kunst, cultuur en 21e eeuws leren, (2) een profiel Onderwijs- en ondersteuningsbehoeften en (3) een profiel Wereld wetenschap en technologie. Niet elke student kiest bij deze pabo dus voor een leeftijdsspecialisatie. Reden voor deze aanpak is dat dit in overleg met het werkveld zo is afgesproken. De behoefte in het werkveld lag volgens deze pabo niet zozeer bij de specialisaties JK en OK, maar bij de andere drie thema's. Er was daarbij behoefte aan echte specialisten op de drie aanvullende profielen en dus aan substantiële ruimte daarvoor (meer dan voor de gebruikelijke vakprofilering, waarvoor vaak maar enkele studiepunten beschikbaar zijn). Bij deze pabo zijn de vijf profielen elk ongeveer even populair; ongeveer 40 procent van de studenten kiest dus voor een JK- en OK-specialisatie en 60 procent kiest voor een andere specialisatie.

4.1.3 Minorenaanbod, profielvakken en overige keuzemogelijkheden

Het beroep leraar po is een breed beroep. Binnen de pabo's is dat terug te zien in een breed spectrum van mogelijkheden voor studenten om zich nader te verdiepen in aspecten van het beroep of om zich te verbreden. Dat gaat om vakmatige en thematische profileringen, minoren en specialisaties op levensbeschouwelijke grondslag en onderwijsvisie.

Minoren

Minoren, meestal met een omvang van 30 EC en soms 15 EC, zijn een vast onderdeel van de meeste opleidingen in het hoger onderwijs en zijn doorgaans in het derde of vierde jaar gepositioneerd. Minoren geven de mogelijkheid om naast de majoropleiding extra verdieping aan te brengen of de kennis te verbreden met een nieuw kennisgebied. Opleidingen in het hoger onderwijs gaan daar verschillend mee om.

Bij de pabo's is er eveneens een grote variëteit zichtbaar bij de omgang met minoren. De volgende groepen pabo's zijn te onderscheiden:

1. Geen keuzeruimte minoren	Enkele pabo's bieden geen vrije keuze voor een minor, omdat ze die uren willen behouden voor het verplichte kernprogramma voor alle studenten. Die ruimte wordt dan bijvoorbeeld bij een pabo ingevuld met een 'verplichte minor' ²⁵ passend onderwijs.
2. Alleen opleidingsgebonden aanbod	Bij sommige pabo's is er de keuze uit enkel een aantal opleidingsgebonden minoren.
3. Een opleidingsgebonden en een extern minorenaanbod	Bij de meeste pabo's is er de vrije keuze uit een opleidingsgebonden minorenaanbod (meestal verdiepend op een thema, bijvoorbeeld ict of passend onderwijs) en een extern aanbod (normaliter verbredend). Bij een pabo is er zowel in jaar 3 een minor (keuze uit 3 opleidingsgebonden minoren) als ook een minor in jaar 4 (met ook een extern, verbredend aanbod). Doorgaans is er een goedkeuringsprocedure ten aanzien van externe minoren; vaak is er de eis dat er een relatie moet zijn met het beroep.
4. (Hoofdzakelijk) een extern aanbod	Er is dan een vrijwel onbeperkte keuze van minoren binnen de eigen hogeschool of bij andere hogescholen. Ook bij deze pabo's is er normaliter een goedkeuringsprocedure; buiten het opleidingsdomein vallende minoren dienen voldoende gemotiveerd te zijn. Sommige pabo's stimuleren hun studenten om (ver) voorbij hun horizon te kijken.

Blijkens de interviews zijn er tussen pabo's grote verschillen tussen de keuzepatronen bij studenten ten aanzien van interne of externe minoren. Bij enkele van de tien geïnterviewde pabo's kiest bijna geen student voor een externe minor (ook als dat kan); bij enkele andere pabo's kiezen juist de meeste studenten voor een externe minor. Dat hangt waarschijnlijk samen met een gegroeide cultuur en gegroeide patronen binnen pabo's.

Het pabo-eigen aanbod varieert sterk, waarbij de thema's ICT, passend onderwijs/educational needs, internationale ervaring en onderwijsinnovaties vaak terugkeren. Veel pabo's bieden hun student de mogelijkheid om in het buitenland een minor (een buitenlandse stage) in te vullen. Doordat studenten de minor vaak ook bij een andere hogeschool kunnen volgen, is in wezen het volledige aanbod van minoren van alle pabo's voor pabo-studenten relevant. Bij vier pabo's is er zoals gezegd een aanbod van minoren gericht op vve en zeven pabo's hebben een minor vmbo.

Profielvakken

De kennisbasis voor de pabo beschrijft dat elke student de mogelijkheid dient te hebben voor een vakprofilering, dat wil zeggen een verdieping op vakinhoud, leerlijnen en vakdidactiek voor één of meer schoolvakken of vakkenclusters. De pabo's vullen dit op verschillende wijzen in.

Type	Vaak dient de student een keuze te maken uit de zaakvakken, wereldoriëntatievakken en uit de kunst-/expressievakken, maar pabo's gaan binnen hun curricula heel verschillend om met de vakprofilering. Soms is er keuze uit drie vakkenclusters in plaats van twee, soms kan er uit de clusters maar één profielvak in plaats van twee worden gekozen, soms zijn vakken geïntegreerd en soms gaat het meer om een thematische profilering zoals onderzoekend & ontwerpend leren of ICT & onderwijs. Ook komt voor dat er geen expliciete profielvakken zijn, maar dat dit geïntegreerd is in de minoren of in de leeftijdsspecialisaties.
Omvang	De omvang van de profilering varieert globaal van 3 tot maximaal 8 studiepunten.
Positionering in het curriculum	De profilering zit in jaar 3 of jaar 4.

²⁵ Een verplichte minor zien we in dit onderzoek niet als een minor, omdat een minor normaliter een keuzeruimte aan studenten geeft. Met verplichte minoren kunnen uiteraard wel verdiepingen/specialisaties in het curriculum worden opgenomen, maar die betreffen dan alle studenten.

Buitencurriculaire specialisaties

Sommige (minimaal drie) pabo's bieden actief aan hun studenten de mogelijkheid om zich tijdens de opleiding buitencurriculair (dus met een extra ureninzet, zonder studiepunten) te specialiseren op een bepaald terrein. Afronding daarvan leidt meestal tot een extra certificaat. Een pabo biedt onder meer de extra trajecten Specialist muziek en Specialist opbrengstgericht werken, een andere pabo de extra trajecten Vernieuwingsonderwijs, Godsdienst & levensbeschouwing, Schrijven en Interne cultuurcoördinator. Een derde pabo biedt de trajecten Vakspecialist muziek, Leergang bewegingsonderwijs en Specialist sportieve en gezonde school.

Het laatstgenoemde certificaatraject, Specialist sportieve en gezonde school, is een goed voorbeeld van hoe pabo's verschillend omgaan met keuzetrajecten. Sommige pabo's bieden dit landelijk erkende traject aan als een post-hbo opleiding, andere pabo's bieden dit aan als onderdeel van het reguliere pabo-curriculum (waarbij de student diens vrije ruimte, inclusief minor, hier maximaal voor inzet) en bij enkele andere pabo's is het dus een buitencurriculair programma voor initiële studenten.

Richtingen naar levensbeschouwing en onderwijsvisie

Ten slotte is er bij een groot deel van de pabo's een mogelijkheid tot een specialisatie in openbaar, katholiek of protestants-christelijk onderwijs en/of een specialisatie in een vorm van (traditioneel) vernieuwingsonderwijs zoals Jenaplan-, Dalton- en Montessori-onderwijs. Deze specialisaties kunnen ook de vorm van een minor hebben. Bij de pabo's die op een levensbeschouwelijke grondslag zijn gebaseerd, is de keuze naar levensbeschouwelijke richting er niet (c.q. is die keuze reeds bij de inschrijving bepaald).

Samengevat: diverse omgang met de keuzeruimte

Per saldo is er binnen de pabo's een relatief omvangrijke en diverse keuzeruimte, met keuzes voor (1) een minor, (2) een vakinhoudelijke en/of (3) meer thematische profilering, (4) een specialisatie naar denominatie en/of (5) naar onderwijsvisie en (6) soms de mogelijkheid van buitencurriculaire trajecten. Daar komen dan nog bij de keuzes voor (7) de leeftijdsspecialisatie en (8) de (eind)stages plus (afstudeer)opdrachten. Doordat studenten minoren/keuzevakken ook buiten de eigen opleiding en ook bij een andere pabo kunnen volgen, is de feitelijke keuzeruimte zeer groot. De verschillende keuzes die studenten hebben, zijn door hen op elkaar af te stemmen en overlappen soms, maar zijn ook los van elkaar te maken. De meeste studenten die in jaar 3 een specialisatie JK of OK doen, maken de keuzes in het afstudeerjaar in lijn met de leeftijdsspecialisatie. Dat varieert wel per pabo en per student. Bij sommige pabo's valt bijvoorbeeld de keuze voor een vakprofilering binnen de leeftijdsspecialisatie, bij andere staat die daar los van. Ook gaan pabo's heel verschillend om met minoren. Soms is er geen minor en soms twee minoren, bij sommige pabo's kiezen (veruit) de meeste studenten een opleidingsgebonden minor en bij sommige pabo's kiezen de meeste studenten juist voor een externe minor. De variëteit tussen pabo's is op dit punt groot en hangt direct samen met de breedte van het werkterrein (leeftijden 4-12 jaar en alle cognitieve niveaus bij elkaar), van het scholenveld (met verschillende onderwijsvisies en denominaties) en van het vakkengebied, wat zeer veel opties biedt voor de invulling van thematische en vakinhoudelijke verdieping en verbreding.

4.2 Verdiepend beeld: ervaringen en overwegingen bij tien pabo's

4.2.1 De rol van de LOBO-kaders in de praktijk

Uit de interviews met tien pabo's blijkt dat de LOBO-kaders voor de invulling van leeftijdsspecialisaties (zie hoofdstuk 1) op hoofdlijnen bekend zijn bij de meeste geïnterviewden. De meest typerende reactie is dat de 'LOBO-kaders als richtinggevend documenten zijn gevoegd bij de eigen uitgangspunten voor het curriculum.' De kaders zijn nergens opgevat als direct naar het curriculum overzetbare elementen. Dat komt mede doordat elke pabo op een eigen wijze het curriculum opbouwt en het onderwijs op eigen wijze organiseert in overkoepelende thema's, blokken, stageperioden, beroepstaken enzovoorts.

Daarbinnen is het lastig om een plek te maken voor bijvoorbeeld een apart te toetsen vak als ‘kennis van voor- en vroegschoolse educatie’. De JK- en OK-thema’s zijn veelal in grotere modules en in generieke vakken verwerkt en er wordt in het algemeen niet apart getoetst op de inhoudelijke thema’s.

Kanttekening is daarbij nog dat de LOBO-thema’s verschillend van aard zijn. Sommige thema’s zijn concreet en apart te behandelen, zoals hersenontwikkeling en ‘zicht op instellingen voor vve’. Andere JK- en OK-thema’s hebben een generiek karakter en betreffen een samenstel van (complexe) beroepsvaardigheden, zoals de thema’s ‘omgaan met verschillen’, ‘differentiëren’, ‘spelend leren’ en ‘vakkenintegratie’. Deze brede thema’s keren bij pabo’s op verschillende plekken en manieren (doorsnijdend) terug in het curriculum, zoals in een themablok passend onderwijs, in projectweken of in een themalijn Onderzoekend & ontwerpend leren.

Per saldo zijn de diverse JK-en OK thema’s op diverse wijzen in de curricula opgenomen of verweven, vaak als onderdeel van generieke vakken of themalijnen. Door alle geïnterviewden is aangegeven dat elk LOBO-thema minimaal op enig moment wel aan de orde komt in de opleiding en specialisatiefase. Aparte toetsing is veelal niet aan de orde.

4.2.2 Keuzes en motieven studenten

De verhouding tussen de aantallen studenten die kiezen voor de JK- of de OK-specialisatie is volgens geïnterviewden gemiddeld thans ongeveer 50/50. Geïnterviewden melden geen opvallende trends/veranderingen in de keuzes c.q. in de bouwvoorkeuren in de totale studentenpopulatie. Dat spoort met de resultaten uit de enquêtes (zie hoofdstuk 5) waarin zowel de ervaren krachten als de recent afgestudeerden in ongeveer gelijke aandelen kiezen voor JK of OK.

Tussen pabo’s zijn er enige verschillen. Bij de meeste pabo’s is de keuze voor JK of OK in verhouding. Bij sommige pabo’s wordt de JK-richting duidelijk vaker gekozen en bij andere pabo’s juist de OK-richting. Dat hangt waarschijnlijk samen met de kenmerken en profilering van een pabo (zie tekstkader).

Themaklassen trekken mogelijk meer OK-kiezers

De pabo van de Hogeschool Leiden laat de studenten bij de start van de opleiding kiezen voor verschillende accenten (de ‘Sportklas’, de ‘Kunstklas’ en de ‘Wereldklas’) die gedurende de hele opleiding van belang zijn. Studenten volgen al hun onderwijs samen met hun eigen themaklas en elk week is er een dagdeel specifiek onderwijs op het gekozen thema. Studenten in de sportklas krijgen dan bijvoorbeeld kennis van het menselijk lichaam. De klsthema’s zijn leeftijdsneutraal, maar op zichzelf genomen hebben bijvoorbeeld de wereldvakken meer betekenis voor de midden – en bovenbouw dan voor de onderbouw. Ook trekt bijvoorbeeld de sportklas extra mannelijke studenten die twijfelen tussen de algemene lerarenopleiding lichamelijke opvoeding en de pabo. En mannen kiezen gemiddeld weer vaker voor de OK-richting boven de JK-richting. In de praktijk kiest in Leiden volgens de pabo ongeveer een derde deel van de studenten voor de JK-richting, duidelijk minder dan gemiddeld bij de andere pabo’s.

Overwegingen bij studenten

De geïnterviewden melden een wisselend beeld bij de motieven van studenten. Er is een (beperkt) deel van de studenten dat een duidelijke voorkeur heeft voor een bepaalde bouw en dat ook al weet bij de start van de pabo. Dat betreft met name jongens die een voorkeur voor de richting OK hebben. Die voorkeur kan zo ver gaan dat die studenten ook geen belangstelling hebben voor een stage in een onderbouwgroep. Twee pabo’s bieden daarom, zoals hiervoor al aangegeven, de mogelijkheid om een stage in de onderbouw te verruilen voor een stage in de bouw van voorkeur.

Ten aanzien van de overige studenten rapporteren de geïnterviewden dat het vaak, maar zeker niet altijd gaat om heel bewuste, weloverwogen keuzes. Sommige studenten hebben gedurende hun studie een duidelijke voorkeur (gekregen) voor een bouw, andere studenten maakt het minder uit. Die laten het dan bijvoorbeeld van de beschikbaarheid van een stageplek op een school die hen aanstaat afhangen welke specialisatie het wordt. Dat is niet als problematisch te zien; de opleidingen gaat het er vooral om dat studenten de keuze weloverwogen kunnen maken als ze dat willen en daartoe een gedegen oriëntatie op alle bouwen hebben gehad.

Karakteristieken JK- en OK-kiezers

Zoals gezegd kiezen mannen vaker voor de OK-richting. Voor het overige zien de geïnterviewden geen duidelijke verschillen tussen de JK-en de OK-groep. Een verschil zou kunnen voortkomen uit de mogelijke perceptie dat de JK-richting en het lesgeven in de onderbouw makkelijker zou zijn en dat de eisen aan de vakinhoud en bijvoorbeeld aan de rekencapaciteiten van leraren in de bovenbouw hoger zijn. Sommige studenten zouden daarom mogelijk de JK-specialisatie kiezen. De geïnterviewden zien evenwel geen signalen of aanwijzingen dat er (op onderdelen) verschillen zijn in de studieresultaten, studiecijfers, vooropleiding of begaafdheden bij de groepen die kiezen voor JK of OK. Een goed, door onderzoek ondersteund inzicht hierin ontbreekt echter. Overigens melden geïnterviewden ook dat lesgeven in de onderbouw of bovenbouw eigen eisen stelt, maar dat niet gesteld kan worden dat het ene 'makkelijker' is dan het andere.

4.2.3 Specialistische kennis over JK of OK binnen de pabo

Geen van de geïnterviewde pabo's werkt met gespecialiseerde, aparte teams voor de OK- of JK-richting. Eerder wordt juist de integraliteit van het curriculum en van het team gekoesterd. Wel zijn er lerarenopleiders, met name bij de pedagogen en onderwijskundigen, die een voorkeur voor een bouw hebben of over specialistische kennis voor JK of OK beschikken. Er zijn dus wel docenten die steeds of vaak voor bepaald bouwgebonden onderwijs worden ingezet, maar dit geldt dus niet voor hele teams. Binnen twee geïnterviewde pabo's is recent een projectgroep JK ingericht die good practices en kennis en expertise verspreidt binnen de pabo. Aanleiding hiervoor is dat binnen deze pabo's werd waargenomen dat het kennisniveau binnen de pabo en binnen basisscholen met betrekking tot het jonge kind was gedaald en te gering was geworden. Voor de kennis over het oudere kind wordt zo'n projectgroep niet nodig geacht ('daarover is voldoende expertise aanwezig'). Een geïnterviewde stelt hierbij dat er in de afgelopen jaren aldus een 'enorme impuls is gegeven aan het JK-onderwijs'. Men realiseerde zich bij die pabo dat er een te sterk accent lag op de midden- en bovenbouw. Afgelopen jaren is eraan gewerkt om het curriculum en modules meer te richten op het specifieke leren door kleuters ('spelend leren'). Dat vergt een andere lesvoorbereiding en -aanpak. Ook de pabo-docenten moesten in die ontwikkeling worden meegenomen. Die ontwikkeling naar versterking van de JK-lijn en van de daarvoor benodigde expertise gaat bij deze en andere pabo's nog door.

Lectoraten Jonge Kind en Oudere Kind

Bij twee pabo's is er een lectoraat dat expliciet is gericht op het jonge kind.²⁶ Dat betreft ten eerste het lectoraat Jonge Kind van de iPabo, in samenwerking met de Vrije Universiteit. De onderzoekslijn van dit lectoraat richt zich op de rol van spelend leren voor jonge kinderen tussen 2,5 en 8 jaar. Het lectoraat heeft als doel om op basis van praktijkvragen bij te dragen aan de ontwikkeling van een spelgeoriënteerd curriculum door kennis te vergroten over lerend spelen. Ten tweede is er het iets breder georiënteerde lectoraat Early Childhood van de pabo van NHL/Stenden. Dit lectoraat richt zich op het onderwijs, de opvoeding, de toetsing en de zorg voor jonge kinderen van 3 tot 7 jaar. In sommige andere lectoraten wordt voorts in het kader van Wetenschap & Technologie en onderzoekend of spelend leren ingegaan op betekenisvolle leeromgevingen voor leerlingen van groep 1-8. Voorbeeld is het lectoraat Natuur & Ontwikkeling Kind van de Hogeschool Leiden in samenwerking met Thomas More.

²⁶ Op basis van de inventarisatie op paboweb van alle lectoraten bij pabo's. Zie <http://www.paboweb.nl/themas/9>, geraadpleegd op 29 oktober 2018.

Centraal daarin staat de natuur als een rijke en door kinderen gewaardeerde speelleeromgeving die de kinderlijke ontwikkeling ondersteunt.

Op het terrein van het oudere kind zijn er geen expliciete lectoraten gevonden. Bij de pabo van de HU is er wel het lectoraat Beroepsonderwijs dat primair is gericht op het leren en begeleiden van leerlingen/studenten in het vmbo, het mbo en het hbo. Omdat veel leerlingen vanuit de basisschool doorstromen naar het vmbo en mbo, noemt het lectoraat het voor aankomende docenten in het basisonderwijs van belang om op de hoogte te zijn van ontwikkelingen binnen het beroepsonderwijs. Ook speelt bij dat lectoraat mee dat een deel van de pabo-alumni gaat werken in het vmbo.

4.2.4 *Tevredenheid bij de pabo's over de invulling van de specialisaties JK en OK*

Bij de geïnterviewde pabo's is er in doorsnee tevredenheid over de huidige invulling van de specialisaties en met name over de impuls die in de afgelopen jaren aan de JK-richting is gegeven. Een van deze pabo's verwoordt het zo dat er nu een gedegen oriëntatie op JK en OK in de basisopleiding mogelijk is, dat er een goede begeleiding is bij de keuze voor de specialisatie en dat er (bij die pabo) een relatief zware invulling van de leeftijdsspecialisatie mogelijk is door de leeftijdsspecialisatie in jaar 3 te laten aansluiten op de keuzes in het afstudeerjaar.

De meeste geïnterviewde pabo's zetten tevens kanttekeningen, die mede in het verlengde liggen van de observatie in een vorige paragraaf over het gedaalde kennisniveau over het jonge kind. Wensen en opmerkingen bij geïnterviewden zijn samengevat om de kennis over JK verder uit te breiden en de JK-lijn intern nog verder te verstevigen. Daarbij zou de aanpak doorontwikkeld kunnen worden en zou beter aangesloten kunnen worden op de Integrale Kind Centra, met meer aandacht voor 2-3-jarigen. Bij drie van de tien pabo's is voorts opgemerkt dat de specialisatie – in de woorden van één geïnterviewde – deels een 'wassen neus' is, omdat het curriculum gedicteerd wordt door de brede kennisbasis en de pabo dus primair generalisten opleidt. De ruimte om diepgaand inhoudelijk te specialiseren in een bouw is beperkt. De focus op stages wordt daarbij als positief gezien, maar de ruimte voor echt inhoudelijke verdieping in het onderwijs of in de persoonlijke begeleiding is relatief gering. De ambitie is er vaak wel om intensiever te specialiseren, ook op overkoepelend bouwgebonden thema's als spelend leren (JK) en onderzoekend & ontwerpand leren (OK), maar de tijd en ruimte in het rooster is hiervoor eenvoudigweg klein. De mogelijke, haalbare verbeteringen zitten dan meer in de kwaliteit van de aanpak met efficiëntere lesaanpakken: studenten zelf laten leren en voorbereiden (zoals via 'flipping the classroom') zodat meer onderwijstijd vrijkomt voor verdieping.

Enkele keren is daarbij ook de bredere ontwikkeling binnen het hbo naar flexibele, persoonlijke leerlijnen (wel met behoud van samen leren en community-vorming) genoemd. Het pabo-curriculum is nu op de gemene delers gericht; sommige pabo's denken na over een gepersonaliseerd en flexibel onderwijsconcept (meer los van richtingen en gestructureerde paden) dat tevens doorloopt in een nascholingsaanbod op persoonlijke maat, dat persoonlijke specialisatietrajecten biedt.

4.2.5 *De afstemming met en wensen in het scholenveld*

Alle geïnterviewde pabo's melden dat ze een nauwe en intensieve afstemming met het scholenveld hebben, maar er worden ook kanttekeningen gezet bij het versnipperde scholenveld. Er is aan zijde van de basisscholen vaak een diffuus beeld; de vraagarticulatie vanuit scholen leidt vaak tot een brede, weinig concludente wensenlijst.

Bij signalen die geïnterviewden bij pabo's niettemin zien in het scholenveld, komen er enkele meermaals terug. Dat betreft de behoefte aan een bredere leeftijd-scope. Dat gaat aan de bovenkant van het spectrum om de overbrugging van de 'kloof tussen het po en het vo', bijvoorbeeld met een brede lerarenopleiding met keuzes voor JK, OK en onderbouw vmbo (zoals een pabo al biedt).

Aan de onderzijde van het leeftijdsgebouw gaat het om beter voorbereiden van studenten op interdisciplinair werken binnen Integrale Kindcentra. In het scholenveld zien geïnterviewden de behoefte om de JK-lijn meer nadrukkelijk van 0 tot 7 jaar te laten lopen en de OK-lijn meer nadrukkelijk van 7-14 jaar.

Opvallend is dat enkele geïnterviewden binnen de pabo's ook melden dat het scholenveld niet vraagt naar de specialisaties JK en OK en dat er bij die pabo's de indruk is dat de scholen zich ook weinig druk maken om die specialisaties ('is geen topic, er wordt nooit naar gevraagd'). Bij een pabo heeft dit, zoals gezegd, geleid tot een aanbod van thematische specialisaties als alternatief voor een leeftijdsspecialisatie. Behoud van de brede inzetbaarheid/bevoegdheid voor alle groepen is volgens geïnterviewden een belangrijke wens van veel scholen. De pabo moet dan de juiste balans vinden tussen generalisten en leeftijdsspecialisten.

4.2.6 *Werving met specialisaties*

Specialisatie- en verbredingsmogelijkheden hebben het potentieel om extra toestroom naar de pabo te genereren, zoals uit het hiervoor aangehaalde onderzoek van Qompas blijkt. Dan zouden pabo's wel actief met die mogelijkheden voor verbreding en verdieping de 'markt' op moeten gaan. Uit de interviews blijkt dat de leeftijdsspecialisatie niet of nauwelijks actief een rol spelen bij het aantrekken van studenten; de pabo's venten de specialisaties JK en OK niet nadrukkelijk uit. Ook uit de analyse van de curricula van alle pabo's bleek dat de leeftijdsspecialisaties doorgaans niet prominent worden benoemd op websites en in een handvol gevallen op de website van de opleiding, bij de beschrijving van het studieprogramma, zelfs niet of nauwelijks worden genoemd. In de marketing gaat het bij sommige pabo's eerder om bijzondere aspecten zoals themaklassen of een scienceprofiel of om mogelijkheden van dubbele graden/bevoegdheden. In het algemeen profileren pabo's zich extern met algemene kenmerken als goede kwaliteit, persoonlijke begeleiding, een goed studieklimaat en niet met mogelijkheden tot verbreding of specialisaties. Uiteraard kan in het persoonlijke contact met aankomend studenten, bijvoorbeeld op open dagen, wel worden gewezen op specialisaties.

4.3 **Samenvatting en conclusies**

Bij alle pabo's is er in de eerste twee studie jaren een oriëntatie op de verschillende leeftijdsgroepen, met stages in elke bouw en met naar de verschillende leeftijdsgroepen gedifferentieerd onderwijs en opdrachten. Alle pabo's bieden ook specialisaties JK en OK; deze beslaan bij ruim de helft van de pabo's het derde studiejaar, bij vijf pabo's het derde plus vierde jaar en bij vijf pabo's het vierde studiejaar (de afstudeerfase). De specialisaties hebben doorgaans een omvang van formeel 60 EC; vaak (met name als de specialisatie start in jaar 3) beslaat de specialisatie feitelijk de beide laatste studie jaren, als de student keuzes in de afstudeerfase afstemt op zijn/haar leeftijdsspecialisatie. De geïnterviewde pabo's hebben de LOBO-kaders voor de invulling van leeftijdsspecialisaties benut als richtinggevend documenten bij de opzet van het curriculum. Bij de meeste pabo's is er de verplichte keuze tussen JK of OK; bij enkele pabo's kunnen studenten ook kiezen voor een andere specialisatie. Er kiezen ongeveer evenveel studenten voor de specialisatie JK als voor OK en in die verhouding lijkt weinig te veranderen. Een beperkt deel van de studenten heeft bij de start van de pabo al een duidelijke voorkeur voor een bepaalde bouw; meestal betreft dat jongens die een voorkeur voor de richting OK hebben. Sommige studenten krijgen gedurende hun studie een duidelijke voorkeur voor een bouw, andere studenten maakt het minder uit. Mannen kiezen vaker voor de OK-richting; voor het overige zien geïnterviewden geen duidelijke verschillen tussen de JK-en de OK-groep. Geen van de geïnterviewde pabo's werkt met gespecialiseerde, aparte teams voor de OK- of JK-richting; de integraliteit van het curriculum en van het team wordt eerder van belang geacht.

De geïnterviewde tien pabo's zijn in doorsnee tevreden over de huidige invulling van de specialisaties JK en OK en met name over de impuls die in de afgelopen jaren aan de JK-richting is gegeven. Binnen enkele geïnterviewde pabo's is een projectgroep JK ingericht om het kennisniveau met betrekking tot het jonge kind verder te versterken. Bij twee pabo's is er een lectoraat dat expliciet is gericht op het jonge kind. Geïnterviewde pabo's hebben veelal als ambitie om de JK-lijn intern verder te verstevigen en daarbij beter aan te sluiten op de Integrale Kind Centra, met meer aandacht voor 2-3-jarigen. De specifieke aandacht voor de voorschoolse periode en voor de onderbouw vmbo is veelal nu niet sterk in de specialisaties opgenomen. Pabo's zien in het scholenveld wel een behoefte aan een verbreding naar de integrale kindcentra en de onderbouw vmbo.

Naast de leeftijdsspecialisatie bieden pabo's relatief veel overige keuzeruimte met keuzes voor een minor (soms twee), een vakinhoudelijke en/of een thematische profilering, vaak een optie van specialisatie naar denominatie en/of naar onderwijsvisie en soms de mogelijkheid van buitencurriculaire trajecten. Doordat studenten minoren ook buiten de eigen opleiding en pabo kunnen volgen, is de feitelijke keuzeruimte zeer groot. De verschillende keuzes die studenten hebben, zijn door hen op elkaar af te stemmen en overlappen soms, maar zijn ook los van elkaar te maken.

In de interviews is de kanttekening gezet dat de ruimte voor verdieping vaak gering is en het eerder gaat om 'diepgaand kennismaken met'. Geen enkele pabo pretendeert met een specialisatie, profilering of minor een volgroeide specialist op een bouw, vak of thema af te leveren. Leren op de werkplek en nascholing zijn na de pabo van belang om een vakbekwaam leraar of een specialist te worden.

5 Opinies, wensen en behoeften in het primair onderwijs

Dit hoofdstuk bevat de resultaten van twee bevragingen van het scholenveld en aankomend leraren over de specialisaties in de pabo's. In de eerste enquête bestaan de respondenten vooral uit ervaren leerkrachten en schoolleiders. Deze respondenten is onder meer gevraagd naar hun beeld van hun recent afgestudeerde collega's. Om meer gericht ook de persoonlijke ervaringen met de actuele pabo te peilen, is een tweede enquête uitgezet onder vierdejaars pabo-studenten en recent pabo-afgestudeerden en recente deelnemers aan de post-hbo opleiding Jonge Kind. De twee vragenlijsten waren niet identiek, zodat niet per vraag een onderscheid mogelijk is tussen 'ervaren' en 'recent' (studerend/recent afgestudeerd). De beide respondentengroepen overlappen deels; in beide groepen komen ook (kleine) groepen ervaren of recent afgestudeerden voor. In de weergave van de resultaten zijn in de groep 'ervaren' respondenten alleen de respondenten opgenomen die vóór 2013 zijn afgestudeerd en in de groep 'recent' enkel de respondenten die vanaf 2016 zijn afgestudeerd.

5.1 Gevolgde leeftijdsspecialisaties

Gelijke keuzes voor JK of OK

In zowel de respondentengroepen 'recent' als 'ervaren' is de verhouding tussen de keuzes voor de specialisaties JK en OK ongeveer gelijk (bijlage I). Dat spoort met de interviews met pabo's, waaruit ook een gemiddeld aandeel van vijftig procent JK en vijftig procent OK blijkt. Bij de groep 'ervaren' is er een grote groep (ongeveer de helft) die aangeeft geen leeftijdsspecialisatie gedaan te hebben. Vóór 2013 bestonden er soms geen echte specialisaties, alhoewel de meeste pabo's al langer routes, minoren en/of keuzevakken voor het jonge en het oudere kind hebben.

Positionering van de specialisatie: veelal in 3e en 4e jaar

In de Curriculumanalyse bleek dat ruim de helft van de pabo's de specialisaties JK en OK in het derde studiejaar positioneert. Daarbij is de kanttekening gezet dat de specialisaties (in de beleving) vaker langer kunnen doorlopen, doordat keuzes in het afstudeerjaar vaak in lijn met de bouwspecialisatie worden gemaakt. Uit de antwoorden in de enquête onder de groep 'recent' blijkt dat studenten en recente alumni dit vaak inderdaad zo ervaren; 22 procent plaatst de specialisatie in het derde studiejaar en meer dan de helft positioneert de specialisatie JK en OK in jaar 3 en 4 (bijlage I).

Na het afstuderen: vaak werken in de bouw van specialisatie

De enquêteresultaten onder de groep 'recent' laten voorts zien dat de leeftijdsspecialisatie JK of OK sterk maar niet allesbepalend is voor de start als leerkracht in het basisonderwijs. Ruim 40 procent van de recente alumni met een specialisatie JK werkt in de middenbouw of (soms) de bovenbouw. Het kan daarbij wel relatief vaak om groep 3 en ook 4 gaan, die binnen het domein van JK vallen. Alumni met de specialisatie OK zijn schaars in de groepen 1 en 2 (bijlage I).

5.2 Waardering van de specialisaties

Aan de groep 'recent' is gevraagd in hoeverre hun specialisatie hen (heeft) voorbereid(t) om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de bouw van specialisatie. Daaruit blijkt dat de gemiddelde waardering in de respondentgroep tussen redelijk en goed in zit. De voorbereiding op de midden- en bovenbouw wordt overall wat beter beoordeeld (tabel 5.1). Opvallend is hierbij de hogere beoordeling bij huidige zittende vierdejaars studenten van de voorbereiding op de onderbouw, in vergelijking tot de recente alumni. Ten aanzien van de midden- en bovenbouw wijken de oordelen van de vierdejaars studenten en de alumni weinig af.

De positievere beoordeling door vierdejaars studenten van de voorbereiding op de onderbouw kan twee redenen hebben, die tegelijkertijd kunnen opgaan. Ofwel is de voorbereiding op de onderbouw en de specialisatie JK in de afgelopen paar jaar verbeterd. Dat zou sporen met de impulsen die in de interviews met de pabo's zijn gemeld en ook met andere enquêteresultaten (zie verderop). Het kan ook zijn dat recent afgestudeerden die nu in het po werken in de praktijk ervaren dat het lesgeven in de onderbouw toch meer voorbereiding behoeft.

Tabel 5.1: Voorbereiding in de pabo-opleiding om als startbekwame professional les te geven in een bouw naar studiestatus.

	Onderbouw	Midden/bovenbouw	n
Vierdejaars studenten pabo	3,4	3,7	521
Pabo in 2016-2018 afgerond	3,1	3,6	396
Totaal	3,3	3,6	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed, gemiddelde scores.

Omdat in de enquête onder de groep 'recent' de responsaantallen per pabo nogal verschillen, zijn de scores op deze vraag per pabo gemiddeld en is vervolgens een gemiddelde score voor de pabo's met een respons van minimaal 25 studenten berekend²⁷. Dat geeft een beeld van de gemiddelde situatie bij afzonderlijke pabo's en van verschillen tussen pabo's (bijlage I). De gemiddelde waardering van de voorbereiding op de onderbouw en midden-/bovenbouw wijzigt na deze berekening niet wezenlijk. Verder wordt het volgende zichtbaar:

- Op elke pabo waarderen studenten de voorbereiding op de midden-/bovenbouw relatief goed; slechts twee pabo's zitten (licht) onder de gemiddelde beoordeling van 3,6.
- Bij de voorbereiding op de onderbouw zijn er wat grotere verschillen tussen pabo's; vijf pabo's scoren redelijk (rond 3,0) en vijf pabo's gaan juist richting goed (3,5-3,7).
- De meeste pabo's krijgen een lagere waardering voor de voorbereiding op de onderbouw in vergelijking tot de midden-bovenbouw. Bij twee pabo's is de waardering wel in balans en dat zijn ook twee pabo's waar de overall waardering hoog is (3,7-3,8). Twee andere pabo's scoren ook relatief goed bij de onderbouw (3,5/3,6) maar nog beter bij de midden-/bovenbouw (3,9). Bij vier pabo's is er juist een relatief grote disbalans te zien met een verschil van 0,6-0,7 in de beoordeling van de voorbereiding op de onderbouw versus de midden/bovenbouw.

Deze resultaten indiceren dat sommige pabo's erin slagen om studenten, in de perceptie van studenten en alumni, (bijna) net zo goed voor te bereiden op de onderbouw als op de midden-/bovenbouw en dat bij andere pabo's er relatief meer aandacht naar de onderbouw zou kunnen gaan.

Lesgeven in onderbouw vergt specifieke voorbereiding

Deze resultaten kunnen nog nader worden uitgesplitst naar de gevolgde leeftijdsspecialisatie en de bouw waarin iemand thans lesgeeft (tabel 5.2). Dan blijkt ten eerste dat de huidige vierdejaars studenten met de specialisatie JK gemiddeld redelijk positief zijn (score 3,7) over de voorbereiding op lesgeven in de onderbouw, weinig minder positief dan de vierdejaars met specialisatie OK zijn over de voorbereiding op de midden/bovenbouw (score 3,9). Uit de tabel blijkt verder dat de recente alumni die in het basisonderwijs werken zich gemiddeld beter voorbereid voelen op werken in de midden- en bovenbouw dan op de onderbouw. Ook blijkt consequent dat specialisten OK en werkenden in de midden- en bovenbouw hun voorbereidheid op de onderbouw gemiddeld lager inschatten dan dat specialisten JK en werkenden in de onderbouw zich voorbereid voelen op de midden- en bovenbouw.

²⁷ Dit is gedaan omdat anders eventuele heel positieve of heel negatieve ervaringen bij een of enkele pabo's met een relatief hoge respons de totale resultaten sterk bepalen.

De alumni met de specialisatie JK en de werkenden in de onderbouw schatten hun voorbereiding op de midden-/bovenbouw zelfs hoger in dan voor de onderbouw.

Tabel 5.2: Beoordeling van de voorbereiding in de pabo-opleiding om als startbekwame professional les te geven in een bouw naar studiefase en specialisatie.

	Onderbouw	Midden/ bovenbouw	n
Vierdejaars pabo met specialisatie JK	3,7	3,5	229
Vierdejaars pabo met specialisatie OK	3,1	3,9	292
Pabo met specialisatie JK in 2016-2018 afgerond	3,2	3,4	180
Pabo met specialisatie OK in 2016-2018 afgerond	3,0	3,7	216
Totaal	3,3	3,6	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores; 1=onvoldoende; 5=zeer goed

Tezamen geven de resultaten aan dat de huidige vierdejaars in de specialisaties JK gemiddeld vrij goed te spreken zijn over hun voorbereiding op lesgeven in de onderbouw en dat de onderbouw als een werkveld wordt ervaren waar een meer specifieke voorbereiding sterker nodig is dan voor de midden- en bovenbouw.

Groep ‘ervaren’ relatief kritisch over specialisaties

Aan de groep ‘ervaren’ krachten, die aangaven indertijd aan de pabo een specialisatie JK of OK te hebben gedaan, is ook gevraagd hoe zij die leeftijdsspecialisatie beoordelen (tabel 5.3). De groep ‘ervaren’ blijkt kritischer dan de recente generatie pabo-opgeleiden. Een kleine minderheid van rond de 20 procent vond de eigen specialisatie jonge kind goed en 30 procent vond de eigen specialisatie jonge kind ontoereikend. De specialisatie oudere kind wordt door de ervaren krachten wat positiever beoordeeld.

Tabel 5.3: Beoordeling pabo-specialisatie JK en OK, ervaren alumni

	Ontoereikend	Vóór 2013 afgestudeerd		n
		Redelijk	Goed	
Specialisatie Jonge kind	30%	53%	18%	171
Specialisatie Oudere kind	16%	60%	23%	194

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; pabo-diploma tussen 1988 en 2013 behaald.

Deze groep ervaren krachten is ook gevraagd of er behoefte is aan meer specialisatie op de pabo op leeftijdsgroepen. Daarbij zijn vier leeftijdsgroepen voorgelegd; naast de groepen 4-7 jaar en 7-12 jaar ook de groepen 0-4 jaar en 12-14 jaar. Uit de resultaten blijkt dat tweederde deel van de respondenten behoefte heeft aan meer specialisatie op het jonge kind (bijlage I). Meer specialisatie op het oudere kind wordt door 40 procent als een (zeer) sterke behoefte genoemd. Dat is minder dan bij het jonge kind, maar de behoefte aan een sterkere specialisatie op het oudere kind is toch ook aanwezig. Vergeleken met de behoefte aan meer specialisatie JK en OK is de behoefte bij ervaren krachten aan meer specialisatie op kinderen jonger dan vier jaar en ouder dan twaalf jaar duidelijk minder.

5.3 Inhoudelijke voorbereiding op lesgeven in een bouw

De leeftijdsspecialisaties worden, zo bleek in hoofdstuk 4, ingevuld met stages en afstudeeronderzoek en met op de specialisatie toegesneden onderwijsmodules. In deze paragraaf ligt de focus op de vraag in hoeverre er volgens studenten en alumni naast de stage en opdrachten aandacht is/was voor kennis, theorie en vaardigheden die specifiek van belang zijn voor lesgeven in een bepaalde bouw.

Specifieke accenten op JK en OK in het onderwijs

Aan de groep vierdejaars en recente alumni ('recent') is ten eerste gevraagd hoe de specialisaties JK en OK in hun beleving zijn ingevuld. Uit de resultaten (bijlage I) blijkt dat ongeveer de helft van de respondenten met de specialisatie JK vindt dat bij de vakgerichte vakken en ook bij aparte vakken/colleges er aandacht is voor specifieke kennis en vaardigheden die nodig is om les te geven aan het jonge kind (antwoorden 'van toepassing' en 'zeer van toepassing'). Een wat grotere groep (ruim 60%) vindt dat er bij algemene vakken ook specifieke accenten zijn op het jonge kind, met de antwoorden (zeer) van toepassing. Een minderheid van circa een kwart heeft de ervaring dat er weinig of geen specifieke aandacht is/was voor kennis en vaardigheden nodig voor lesgeven aan het jonge kind (antwoorden 'weinig/niet van toepassing'). De overige respondenten antwoordden dat het 'redelijk van toepassing' is. Verschillen binnen en tussen pabo's zijn groot.

Dezelfde vraag is ook voorgelegd aan vierdejaars studenten en recente alumni met de specialisatie OK. Uit die resultaten blijkt dat bij hen een meerderheid (circa 60%) het (zeer) van toepassing noemt dat er binnen de algemene en de vakgerichte vakken specifieke accenten worden gelegd op het oudere kind (bijlage I). Dat aandeel is wat hoger dan bij de specialisten JK. Minder dan 20 procent vindt dit weinig tot niet van toepassing. Enigszins opvallend is dat het aandeel dat vindt dat (zeer) van toepassing is dat er aparte vakken/colleges zijn voor het oudere kind, met circa 20 procent kleiner is dan bij de specialisten JK.

Huidige vierdejaars studenten zien bij specialisaties JK meer accenten dan alumni

Interessant is voorts of er in recente jaren op bovenstaande punten nog veranderingen zichtbaar zijn. Om dat te analyseren zijn ten eerste de gemiddelde scores bij de huidige vierdejaars met de specialisatie JK en OK vergeleken met die van recente alumni met de specialisatie JK en OK (tabel 5.4). Daaruit blijkt dat de huidige vierdejaars met de specialisatie JK duidelijk meer specifieke accenten zien dan alumni met specialisatie JK, vooral bij de algemene vakken en in de vorm van aparte vakken en colleges.

Tabel 5.4: Invulling van de specialisatie jonge kind naar studiestatus.

	Vierdejaars pabo	Pabo in 2016, 2017 of 2018 afgerond	Totaal
▪ Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind.	3,8	3,4	3,6
▪ Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind.	3,4	3,2	3,3
▪ Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind.	3,5	3,1	3,3
(n)	229	180	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=niet van toepassing; 5=zeer van toepassing

Bij de specialisatie OK is het verschil tussen vierdejaars studenten en recente alumni enkel bij de algemene vakken te zien (tabel 5.5). Bij de vakgerichte vakken en bij aparte colleges/vakken zien de vierdejaars studenten met de specialisatie OK gemiddeld niet meer specifieke accenten dan de recente alumni met specialisatie OK. De resultaten tezamen duiden op een recente inhaalslag bij de specifieke accenten op kennis en vaardigheden met betrekking tot het jonge kind.

Tabel 5.5: Invulling van de specialisatie oudere kind naar studiestatus

	Vierdejaars pabo	Pabo in 2016, 2017, 2018 afgerond	Totaal
▪ Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.	3,7	3,4	3,6
▪ Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.	3,6	3,7	3,7
▪ Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind.	3,1	3,1	3,1
(n)	292	216	508

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=niet van toepassing; 5=zeer van toepassing

Inhoudelijke verdieping op specifieke thema's jonge kind

Aan de huidige pabo-studenten en recente alumni met de specialisatie Jonge Kind is vervolgens doorgevraagd naar de inhoudelijke verdiepingsmogelijkheden op specifieke thema's die binnen de specialisatie JK van belang zijn. De uitkomsten zijn redelijk positief ten aanzien van de ervaren thematische verdieping. Bij de meeste specifieke JK-thema's vindt een (ruime) meerderheid van de respondenten dat ze minstens redelijk de mogelijkheid hebben gekregen voor een inhoudelijke verdieping en bij vijf van de acht thema's vindt een meerderheid die mogelijkheden (zeer) goed (bijlage I). Het beste scoren de inhoudelijke verdieping op de thema's:

- 'sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het jonge kind',
- 'hoe jonge kinderen leren (spelend leren) en de begeleiding daarvan',
- 'theorieën over ontwikkeling jonge kind (ontwikkelingsfasen, zone van naaste ontwikkeling)'.

Bij deze thema's vindt ook maar een kleine minderheid (10 tot 15%) dat de mogelijkheden tot verdieping onvoldoende of matig waren.

Drie voorgelegde thema's geven in de ervaring van studenten/recente alumni duidelijk minder verdiepingsmogelijkheden (met een gemiddelde score van rond 'redelijk'). Dat betreft:

- 'gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen',
- 'voor- en vroegschoolse educatie',
- 'klassenmanagement in de kleutergroepen'.

Huidige studenten opnieuw positiever over verdiepingsmogelijkheden JK dan recente alumni

Ook bij deze vraag zijn de resultaten van de huidige vierdejaars studenten vergeleken met de recente alumni (tabel 5.6). Opnieuw blijkt dat de huidige studenten positiever zijn dan de recente alumni, wat kan duiden op een recente inhaalslag bij de thematische verdieping bij het jonge kind. Alleen het thema vve blijft op eenzelfde waardering staan qua verdiepingsmogelijkheden. Bij de overige thema's worden de verdiepingsmogelijkheden gemiddeld met 0,3 tot 0,6 hoger beoordeeld. Het verschil is het grootst bij de verdieping op het thema spelend leren ('hoe jonge kinderen leren'). Dat is ook een thema dat expliciet benoemd is in de interviews als intensiveringsthema.

Tabel 5.6: Gelegenheid tijdens pabo tot inhoudelijke verdieping naar studiestatus (specialisatie JK)

	Vierdejaars student pabo	Pabo in 2016-2018 afgerond	Totaal
▪ Sociaal-emotionele, cognitieve ontwikkeling van het jonge kind	3,8	3,5	3,7
▪ Motorische, lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind	3,6	3,2	3,4
▪ Gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen	3,0	2,7	2,8
▪ Hoe jonge kinderen leren en de begeleiding daarvan	3,9	3,3	3,6
▪ Observeren/ volgen van de ontwikkeling van jonge kinderen	3,5	3,1	3,3
▪ Klassenmanagement in kleuter-groepen	3,0	2,7	2,9
▪ Theorieën over ontwikkeling jonge kind	4,0	3,7	3,9
▪ Voor- en vroegschoolse educatie (vve)	2,7	2,7	2,7
(n)	229	180	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=onvoldoende; 5=zeer goed.

Bij de beschouwing van de verschillen tussen pabo's (zie bijlage 1) blijkt dat verschillen tussen pabo's bij de ervaren mogelijkheden tot inhoudelijke verdieping op JK-thema's vrij groot zijn. Ook valt op dat bij de overall goed scorende thema's alle pabo's minimaal redelijk scoren en er ook pabo's zijn die hier heel hoog, tussen goed en zeer goed, scoren (4,4-4,5). Bij de drie genoemde thema's met landelijk gezien de minste verdiepingsmogelijkheden zijn er daarentegen nauwelijks pabo's die gemiddeld boven de score redelijk (3,0) uitkomen. Anders gezegd: op de hoog scorende thema's geven sommige pabo's volgens studenten heel veel verdiepingsmogelijkheden en op de minder hoog scorende thema's is er eigenlijk geen pabo die er boven uitsteekt.

Ervaren krachten willen meer specifieke voorbereiding bij jonge starters

De afgestudeerden vóór 2015 kunnen uiteraard niet uit eigen ervaring spreken over hoe de pabo-opleidingen en specialisaties thans specifiek worden ingevuld. Wel kunnen zij als ervaren kracht hun jonge collega's die net van de pabo komen, beoordelen. Aan de groep ervaren krachten is daarom allereerst gevraagd of zij ervaring hebben met het samenwerken en/of begeleiden van startende collega's. Aan de respondenten die daarop ja antwoordden, is vervolgens gevraagd hoe zij de huidige voorbereiding van startende leraren op het lesgeven in de verschillende bouwen beoordelen (tabel 5.7). Uit de resultaten blijkt dat ruim de helft van deze respondenten vindt dat de huidige pabo (veel) meer aandacht zou moeten besteden aan de specifieke kennis en vaardigheden voor lesgeven in de onderbouw. De schoolleiders in het po vinden dat vaker dan de leraren (62% versus 51%). De (kleine) groep respondenten die (ook) in een Integraal Kind Centrum werkt (IKC) is het meest uitgesproken; van hen vindt ruim tweederde deel dat het jonge kind (veel) meer aandacht behoeft.

Tabel 5.7: Mate waarin startende leraren zijn voorbereid op de onderbouw volgens vóór 2013 afgestudeerden

	Leraren po	IB/RT/ coördinatoren po	Schoolleiders po	Leraren/ schoolleiders IKC	Totaal
▪ Weet niet/kan onvoldoende beoordelen	30%	17%	7%	11%	21%
▪ Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid	3%	3%	4%	5%	3%
▪ Startende leraren missen nog vaardigheden, maar dat verbetert vanzelf met ervaring en evt. nascholing	16%	24%	28%	16%	22%
▪ De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw	24%	24%	30%	37%	26%
▪ De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw	27%	32%	32%	32%	28%
(n)	360	96	342	19	721

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Ten aanzien van de bovenbouw kiezen de ervaren leerkrachten vaker voor de stelling dat met ervaring en eventueel nascholing de vereiste vaardigheden bij jonge collega's verbeteren (tabel 5.8). De groep die de stelling kiest dat er veel meer aandacht nodig is voor kennis en vaardigheden voor de bovenbouw is met veertien procent maar half zo groot als bij de onderbouw. Per saldo kiest toch ook ruim veertig procent van de respondenten de stelling dat de aandacht ook voor de bovenbouw (veel) meer mag.

Tabel 5.8: Mate waarin startende leraren zijn voorbereid op de bovenbouw volgens vóór 2013 afgestudeerden

	Leraren po	IB/RT/coördinatoren po	Schoolleiders po	Leraren/schoolleiders IKC	Totaal
▪ Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen	21%	13%	3%	11%	16%
▪ Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid	5%	4%	6%	11%	5%
▪ Startende leraren missen nog vaardigheden, maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing	35%	44%	46%	47%	39%
▪ De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de bovenbouw	26%	29%	31%	16%	27%
▪ De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw	13%	10%	14%	16%	14%
(n)	360	96	342	19	721

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Deze resultaten geven samengevat aan dat de ervaren respondenten vaak vinden dat de specialisatie op een bouw beter ondersteund kan worden op de pabo met specifieke kennis en vaardigheden met name ten aanzien van de onderbouw. De resultaten dienen zorgvuldig geïnterpreteerd te worden. Aan de respondenten is gevraagd om één antwoord te kiezen dat hun gevoelens het best verwoordt. Het kan dus zijn dat een respondent het ook (redelijk) eens is met de stelling dat met nascholing en werkervaring vaardigheden vanzelf verbeteren, maar het per saldo meer eens is met de stelling dat de pabo meer aandacht zou moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw. De resultaten geven dus niet per se weer dat startende leraren onvoldoende zijn voorbereid, maar wel dat het sterkste gevoel vaak ligt bij de stelling dat de voorbereiding beter kan.

Open antwoorden: specifieke voorbereiding op bouw vaakst genoemd

Ten slotte is aan alle respondenten in de groep 'ervaren' een open vraag voorgelegd welke specialisatiemogelijkheden men eventueel nog miste. Voorts is aan het slot van de vragenlijst aan deze respondenten nog gelegenheid gegeven tot slotopmerkingen. De gegeven antwoorden zijn inhoudelijk geanalyseerd en geordend naar thema's die vaker in de antwoorden terugkwamen. Antwoorden als 'weet ik niet' of 'nee' zijn verwijderd. In veel antwoorden zijn meerdere opmerkingen van verschillende aard gemaakt, die scoren dan ook op meerdere thema's.

In de open antwoorden is het vaakst genoemd de behoefte aan een meer specifieke voorbereiding op onderwijs voor kleuters. Typerende opmerkingen bij de groepen ervaren leraren/schoolleiders zijn daarbij de volgende:

'Specialisatie onderbouw: veel kennis over de ontwikkeling van de kleuter, m.n. over het belang van het spel.'

'Ook bij de specialisatie onderbouw wordt naar mijn mening te weinig aandacht besteed aan de specifieke ontwikkelingsbehoeften van de kleuter. Een kleuter is geen schoolkind en de ontwikkeling verloopt ontzettend grillig. Methodisch lesgeven werkt niet bij deze leeftijdsgroep. Dat maakt het werken met kleuters ook totaal anders dan vanaf groep 3. Ik zou binnen de specialisatie onderbouw een specifiek curriculum kleuters willen hebben. Studenten geven nu aan dat er voor kleuters veel te weinig aandacht is.'

In de enquête voor de groep studerenden/recent afgestudeerden is aan degenen met de specialisatie JK ook gelegenheid gegeven tot slotopmerkingen. Daarvan is 207 keer gebruik gemaakt. In 27 antwoorden was dit om tevredenheid over de opleiding en de specialisatie uit te drukken. In ongeveer de helft van de antwoorden komt (ook) hier terug dat men meer inhoudelijke verdieping wenst binnen de specialisatie. Typerende (delen van) antwoorden zijn hier:

‘Ik had meer inhoudelijke dingen verwacht bij de specialisatie jonge kind’.

‘Ik vind dat een PABO meer aandacht moet besteden om studenten meer kennis te geven over de kleutergroepen. Dit wordt erg onderschat en studenten ervaren dit vaak als lastiger, omdat er geen methode is die je richtlijnen geeft’.

Ook de respondenten in de groep ‘recent’ met specialisatie OK konden in een open antwoord aangeven wat ze eventueel nog misten in hun specialisatie. Daarvan maakten 217 respondenten gebruik. Bij deze groep was dat 63 keer om aan te geven dat ze niets misten of om tevredenheid over de specialisatie uit te drukken. In ruim een derde deel van de open antwoorden keert ook bij deze groep met de specialisatie OK terug dat men meer specifieke aandacht voor de kennis over het oudere kind had gewenst. Typerende opmerkingen zijn hier bijvoorbeeld:

‘...Ik mis de diepgang. Er wordt voor mijn gevoel niet specifiek les gegeven over het oude of jonge kind, het zou bijna niet uit maken welke ik zou hebben gekozen.’

‘Ik vind dat er te weinig is gefocust op het oudere kind. In de bovenbouw heb je met veel verschillende leeftijden te maken en ook de bijhorende ontwikkeling. Hoe je omgaat met een kleuter en met een leerling van groep 8 is heel wisselend. Hier wordt geen specifieke uitleg/oefening over gegeven. Dit mis ik wel. De specialisatie kan dus nog verdiepen.’

De overige open antwoorden zijn in alle groepen versnipperd over een groot aantal verschillende thema’s.

5.4 Accenten/verdieping in pabo versus de ervaren mate van voorbereiding

Interessant is de vraag of bij de pabo’s waar studenten relatief veel specifieke accenten op JK of OK of relatief veel inhoudelijke verdieping op JK- thema’s ervaren, studenten ook vinden dat ze beter voorbereid zijn om van start te gaan in een bouw. Voor deze analyse zijn op twee vragen de vijf hoogst scorende pabo’s afgezet tegen de vijf laagst scorende pabo’s. Dat betreft de vragen naar (1) de ervaren differentiatie (accenten op JK en OK) in vakken en aparte colleges en (2) de ervaren mogelijkheden tot thematische verdieping op JK-thema’s. Daarna zijn de studenten in die twee groepen pabo’s (hoog en laag scorend) vergeleken op de antwoorden op de vraag ‘In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in een bouw?’

Dat levert in beide gevallen een aanmerkelijk verschil in scores op. Ten eerste blijkt dat bij de pabo’s die volgens respondenten het meeste differentiëren naar JK of OK, de respondenten gemiddeld een 3,9 geven voor de voorbereiding als start in de onderbouw versus een 3,1 bij de laagst scorende pabo’s (tabel 5.9).

Tabel 5.9: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw naar score pabo’s op specifieke invulling specialisatie JK

	Onderbouw	n
Vijf best scorende pabo's op invulling specialisatie jonge kind	3,9	101
Vijf laagst scorende pabo's op invulling specialisatie jonge kind	3,1	164
Totaal specialisatie jonge kind	3,4	361

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=onvoldoende; 5=zeer goed.

Bij de vraag naar inhoudelijke verdieping op een aantal specifieke JK-thema's is ditzelfde resultaat te zien (tabel 5.10). Bij de pabo's die hier gemiddeld hoog scoren, voelen studenten en alumni zich ook duidelijk beter voorbereid op lesgeven in de onderbouw (score 3,8 versus 3,1). Bij die pabo's voelen studenten zich overigens ook beter voorbereid op werken in de midden-/en bovenbouw.

Tabel 5.10: Voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw naar score pabo's op thematische verdieping JK

	Onderbouw	n
Vijf best scorende pabo's op thematische verdiepingen jonge kind	3,8	118
Vijf laagst scorende pabo's op thematische verdiepingen jonge kind	3,1	167
Totaal specialisatie jonge kind	3,4	361

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores; 1=onvoldoende; 5=zeer goed; minimale (totale) respons per pabo: 25

De resultaten geven aan dat een goede inhoudelijke invulling van de specialisaties, met differentiatie naar bouwen en verdieping op specifieke thema's, een belangrijk bestanddeel is van in elk geval de specialisatie JK en samengaat²⁸ met een aanmerkelijk beter ervaren voorbereiding bij studenten op lesgeven in de onderbouw.

5.5 Aansluiting specialisatie JK op nascholingstraject

In de tweede enquête (de groep 'recent') zijn ook enkele vragen voorgelegd aan recente deelnemers aan de post-hbo opleiding Jonge Kind. Dit nascholingstraject wordt door een groot aantal pabo's aangeboden en is binnen het post-hbo aanbod voor leraren po erg in trek. De opleiding wordt veel gevolgd door groepsleiders in de onderbouw die op de pabo een leeftijdsspecialisatie JK hebben gevolgd en hun kennis en vaardigheden verder willen verdiepen. Aan deze respondenten zijn drie stellingen voorgelegd die ze konden beoordelen op een vijfpuntschaal (tabel 5.11).

Uit de antwoorden blijkt allereerst dat de post-hbo opleiding als een goede nascholing wordt gezien om een gespecialiseerde leerkracht in de onderbouw te worden. Vrijwel niemand is het daar mee oneens. Belangrijk is vooral dat in deze groep, bijna in tegenstelling tot de opinies in de groep 'ervaren', een meerderheid vindt dat de specialisatie JK een goede basis biedt om, met werkervaring en nascholing, een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te worden. Ook de stelling dat de post-hbo opleiding JK goed voortbouwt op de specialisatie JK aan de pabo, oogst veel bijval; met deze stelling is slechts een kleine minderheid het oneens.

Tabel 5.11: Instemming met stellingen, (ex-)deelnemers post-hbo opleiding Jonge Kind

	Pabo vóór 2016 afgerond		Pabo in 2016 of later afgerond		Totaal	
	Gem.	n	Gem.	n	Gem.	n
▪ Mijn post-hbo opleiding helpt me om een gespecialiseerde leerkracht in de onderbouw te worden	4,6	80	4,4	17	4,5	97
▪ De post-hbo opleiding bouwt goed voort op mijn specialisatierichting JK aan de pabo.	3,7	60	3,7	15	3,7	75
▪ Mijn specialisatie JK was een goede basis om daarna met werkervaring en nascholing een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te kunnen worden	3,7	66	3,8	16	3,7	82

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=zeer oneens; 5=zeer eens

28 Op dit punt blijken relaties; in welke mate dat causale verbanden zijn, is niet direct af te leiden.

5.6 Rol van de stageschool

Opleiden van leraren is in toenemende mate een gedeelde verantwoordelijkheid van pabo en scholenveld. Een meerderheid van de respondenten in de groep ‘recent’ loopt/liep stage op een erkende opleidingsschool: 44 procent opleidingsschool versus 39 procent op een gewone basisschool; zeventien procent weet het (nog) niet (bijlage I). Aan de groep ‘jong’ met een specialisatie JK is gevraagd hoe zij de rol van de stageschool in de specialisatiefase beoordeelden bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind, zoals met begeleiding en coaching. Een grote meerderheid (ongeveer driekwart) van de respondenten is daarover (zeer) goed te spreken en maar een klein deel (minder dan 10%) noemt dat onvoldoende /matig. Uit een nadere uitsplitsing naar wel of geen opleidingsschool blijkt dat de ervaringen op alle stagescholen gemiddeld tegen goed aan liggen, maar op een opleidingsschool gemiddeld hoger worden beoordeeld (tabel 5.12).

Tabel 5.12: Beoordeling rol stageschool in specialisatiefase bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind naar type stageschool

	Onderbouw	n
Op een opleidingsschool	4,0	178
Op een 'gewone' basisschool	3,7	161
Totaal	3,9	339

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed.

Hierbij is aan de respondenten nog de gelegenheid gegeven om hun antwoord toe te lichten. Daarvan is 121 keer gebruik gemaakt, waarvan in 60 procent van de antwoorden deze mogelijkheid is benut om positieve waardering over te brengen. Ongeveer een kwart van de open antwoorden bevat kritiek op matige begeleiding.

5.7 Behoeften aan andere specialisaties aan de pabo en ruimte in het curriculum

Onderdeel van dit onderzoek is ook de vraag of er behoefte is aan versterking van andere specialisatiemogelijkheden. In het voorgaande hoofdstuk is beschreven dat pabo's in hun curricula ruimte geven voor een vakprofilering en mede via een aanbod van minoren voor thematische verbreding en verdieping. Uit de literatuuranalyse bleek eerder al dat er in het scholenveld een groot aantal vakinhoudelijke en thematische verdiepingen wordt genoemd, die in het kerncurriculum of in specialisaties van de pabo of in nascholingstrajecten dienen terug te komen.

De (kleine groep) recent aan de pabo afgestudeerden in de eerste enquête vinden in meerderheid dat er nog te weinig mogelijkheden zijn voor een vakprofilering aan de pabo. Mogelijk speelt hierbij de geringe omvang van bestaande vakprofileringen bij pabo's (soms maar enkele studiepunten) een rol. De geïnterviewden bij pabo's nuanceren zelf de mogelijkheden tot wezenlijke verdieping ook vaak, onverlet het aantal keuzes die in curricula zitten. Ook vindt de meerderheid van deze respondenten de mogelijkheden om nader te specialiseren op een thema (zoals ICT en onderwijs) gering (bijlage I).

Ruimte in het curriculum

In de interviews met de pabo's bleek al dat de ruimte in het curriculum (zeer) krap is. In de eerste enquête is aan de ervaren respondenten de open vraag voorgelegd waar zij in het huidige curriculum de ruimte zien voor meer specialisatie. Van de zijde van leraren po zijn 178 inhoudelijke open antwoorden geanalyseerd en bij de schoolleiders po gaat het om 141 open antwoorden (antwoorden als 'weet ik niet' zijn weggehaald). Uit de resultaten blijkt een grote diversiteit aan antwoorden. De grote diversiteit illustreert hoe verschillend er tegen een beroep als leraar po, waarin een groot aantal vaak complexe vaardigheden samenkomen, kan worden aangekeken. De verschillende antwoorden spreken elkaar daardoor ook nogal eens tegen. Er zijn wel enkele lijnen in de antwoorden te zien.

Het vaakst (circa 60x) is genoemd de tijd die studenten kwijt zijn aan allerlei als overbodig geziene schriftelijke taken: verslagen en uitgebreide lesvoorbereidingen opstellen, zelfreflecties, theoretische opdrachten uitwerken. Redelijk vaak (ruim 30x) is ook genoemd de tijd die studenten kwijt zijn aan 'knutselen' en de eigen vaardigheden ten aanzien van handvaardigheid. Ook is genoemd de aandacht voor vakken als muziek en bewegingsonderwijs, waarvoor ook vakdocenten kunnen worden ingezet. Ten slotte is de aandacht voor afzonderlijke vakinhoud en specifieke vakdidactiek genoemd; een meer geïntegreerde vakkenbenadering zou tijdwinst kunnen opleveren.

5.8 Samenvatting en conclusies

De onderbouw wordt door studenten en alumni als een werkveld ervaren waarvoor een specifieke voorbereiding sterker nodig is dan voor de midden- en bovenbouw. Uit de onderzoeksresultaten blijkt een duidelijke behoefte aan meer inhoudelijke verdieping in de specialisaties, het sterkst ten aanzien van het jonge kind. De huidige vierdejaars in de specialisaties JK zijn gemiddeld al wel vrij goed te spreken over hun voorbereiding op lesgeven in de onderbouw, beter dan recente alumni. De vierdejaars studenten met de specialisatie JK zien duidelijk meer specifieke accenten in hun opleiding dan de recente alumni met specialisatie JK, vooral bij de algemene vakken en in de vorm van aparte vakken en colleges. De enquête-uitkomsten zijn ook redelijk positief ten aanzien van de ervaren thematische verdieping. Bij de meeste specifieke jonge- kind-thema's vindt een (ruime) meerderheid van de respondenten dat ze redelijk tot goed de mogelijkheid hebben gekregen voor een inhoudelijke verdieping. Positief is ook dat de recente deelnemers aan de post-hbo opleiding Jonge Kind in meerderheid vinden dat de specialisatie JK een goede basis biedt om, met werkervaring en nascholing, een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te worden en dat de nascholing JK goed voortbouwt op de specialisatie JK aan de pabo.

De resultaten indiceren bovendien dat de thematische verdieping met name bij JK recent steviger is ingevuld. Belangrijke constatering is hierbij dat een goede inhoudelijke invulling van de specialisaties, met differentiatie naar bouwen en met verdieping op specifieke thema's, een belangrijk bestanddeel is van in elk geval de specialisatie JK en samengaat met een aanmerkelijk beter ervaren voorbereiding bij studenten op lesgeven in de onderbouw.

De onderzoeksresultaten tezamen duiden op een recente inhaalslag binnen pabo's bij de specifieke accenten en de thematische verdieping op kennis en vaardigheden met betrekking tot het jonge kind. Verschillen tussen pabo's zijn wel vrij groot. Sommige pabo's slagen er al in om studenten (bijna) net zo goed voor te bereiden op de onderbouw als op de midden-/bovenbouw, bij andere pabo's zou er relatief meer aandacht naar de onderbouw kunnen gaan.

De enquêteresultaten geven voorts aan dat studenten in gelijke mate kiezen voor de specialisaties JK en OK en ook meestal gaan werken in de bouw van specialisatie. Studenten en alumni positioneren de leeftijdsspecialisatie meestal in jaar 3 en 4. Dit sluit aan op de opmerking in hoofdstuk 4 dat specialisaties de facto vaak langer dan een jaar duren, doordat keuzes in het afstudeerjaar vaak in lijn met de bouwspecialisatie in jaar 3 worden gemaakt. De rol van de stageschool in de specialisatiefase wordt door studenten en recente alumni met de specialisatie JK gemiddeld als goed beoordeeld en het best als het om een erkende opleidingsschool gaat. Ruimte in het curriculum creëren voor meer verdieping kan volgens respondenten vooral door efficiënter te werken: minder verslagen maken, meer vakkenintegratie en minder aandacht voor eigen vaardigheden en voor vakken zoals gymnastiek die vakdocenten geven.

6 Tweedegraads lerarenopleidingen voortgezet onderwijs

De curricula van tweedegraads lerarenopleidingen van alle hogescholen (bekostigd en niet bekostigd) die tweedegraads lerarenopleidingen in de algemene vakken (zoals Nederlands, Engels en wiskunde) aanbieden, zijn bekeken op de volgende elementen:

- oriëntatie op de onderwijssoorten in het lesgebied: aandacht voor avo, vmbo en mbo in de propedeutische en hoofdfase van de opleiding;
- aanbod en invulling specialisaties avo en beroepsonderwijs;
- minorenaanbod en eventuele andere specialisatiemogelijkheden.

Vooraf zij opnieuw opgemerkt dat sommige algemene vakken zoals aardrijkskunde en biologie niet worden gegeven in het mbo; logischerwijs is in die lerarenopleidingen de oriëntatie op het mbo gering.

Aanvullend zijn zeven bekostigde hogescholen geïnterviewd over een aantal aspecten:

- aanscherping beeld van het curriculum;
- keuzes en overwegingen bij studenten;
- tevredenheid invulling afstudeerrichtingen en ambities en wensen bij de opleidingen in het afnemend scholenveld.

Paragraaf 6.1 bevat de bevindingen van de algemene analyse van de curricula van de tweedegraads opleidingen. Paragraaf 6.2 bevat een aanvullend, verdiepend beeld op basis van de interviews met lerarenopleidingen. De samenvatting en conclusies zijn opgenomen in paragraaf 6.3.

6.1 Curriculumanalyse

De constatering op basis van de analyse van de studieprogramma's van lerarenopleidingen zijn in de navolgende paragrafen samengevat.

6.1.1 Aandacht voor avo, vmbo en mbo in de eerste twee jaren van de opleiding (oriëntatiefase)

Bij de analyse van de curricula van de lerarenopleidingen blijkt dat in de studieprogramma's niet steeds expliciet beschreven is hoe – en vooral hoe intensief – de specifieke aandacht voor het avo en het beroepsonderwijs in de lessen zijn opgenomen (zie voorbeeld in tekstkader).

Oriëntatie op de onderwijssoorten in de eerste studiefase: Fontys lerarenopleidingen

Bij Fontys is er in de eerste studiejaren bij bijvoorbeeld de lerarenopleiding Nederlands op diverse wijze aandacht voor het onderscheid avo en beroepsonderwijs en voor het (v)mbo als beroepscontext. Dat betreft in elk geval de volgende vakken en modules:

- module 'Nederlands in het mbo' binnen de reeks 'Taalgericht vakonderwijs';
- module 'Nederlands op het mbo' binnen de reeks 'Taal en zorg' (jaar 3);
- bij het vak 'Fictieonderwijs' is een leerdoel dat studenten inzicht hebben in de verschillen in programma's in de basisvorming, vmbo-leerwegen en onderbouw havo-vwo;
- bij de verschillende modules 'Vakdidactiek' zijn leerdoelen onder meer dat studenten: globale overeenkomsten en verschillen kunnen benoemen tussen het vo en het mbo; inzicht hebben in de verschillen in de programma's basisvorming, vmbo-leerwegen en onderbouw havo-vwo m.b.t. de domeinen taal- en schrijfvaardigheid; kennismaken met de verschillende uitwerkingen van de leerlijnen bij de verschillende leerwegen; passende lesvoorbeelden kunnen uitwerken voor de verschillende contexten en groepen; en kunnen differentiëren naar doelgroepen;
- binnen de modules 'Toetsing' binnen het vakgebied Vakdidactiek is een leerdoel dat studenten de verschillende programma's van toetsing en examinering binnen alle domeinen en voor de verschillende niveaus kennen;
- bij de verschillende modules 'Algemene professionele vorming' verdiepen studenten zich in de verschillende onderwijssoorten (vmbo, mbo, onderbouw havo/vwo).

Uit de analyse van de curricula blijkt dat de vakinhoud merendeels neutraal wordt behandeld en dat daarbij ook de verschillende leerlijnen in de onderwijssoorten aan de orde komen. Met name bij de lessen vakdidactiek en bij de lessen die ingaan op de professionele rol en vorming als leraar, wordt vaak (zij het kort) in de studieprogramma's beschreven dat hierbij de context van de verschillende onderwijssoorten en niveaus in het tweedegraads lesgebied worden betrokken.

Als er bij modulebeschrijvingen geen expliciet onderscheid wordt gemaakt naar onderwijssoort, dan is het nog wel mogelijk dat de student zelf er voor kiest om opdrachten en lesvoorbeelden specifiek voor het avo of specifiek voor het (v)mbo uit te werken.

Praktijkervaring in avo en bo in de basisopleiding

Stages zijn vanaf het eerste jaar een onderdeel van de lerarenopleiding. Bij de opleidingen is het doorgaans niet verplichtend in de onderwijs- en examenregeling (OER) opgenomen dat studenten in elke schoolsoort (avo, vmbo en mbo) praktijkervaring opdoen. Studenten bepalen zelf veelal waar ze stage lopen en voor welke schoolsoorten ze lesvoorbeelden en dergelijke uitwerken. Er is één (niet bekostigde) hogeschool die dit wel expliciet formuleert, zij het enkel ten aanzien van een snuffelstage: iedere student is bij deze hogeschool verplicht om een deel van de stage-uren (twee keer een halve dag) in de propedeuse te gebruiken voor een snuffelstage op de andere schoolsoort dan de stageschool. Na de propedeuse wordt dit een advies om binnen verschillende onderwijssoorten stage te lopen om aldus een brede werkervaring op te doen.

In de interviews is hierbij aangegeven dat het organisatorisch veelal niet haalbaar is om elke student een substantiële stage te laten lopen in avo, vmbo en mbo. Er zijn daarvoor te weinig stageplekken beschikbaar voor jongerejaars studenten, met name in grote lerarenopleidingen zoals geschiedenis en Engels.

6.1.2 *Afstudeerrichtingen avo en bo*

Alle bekeken lerarenopleidingen in de algemene vakken bieden thans de keuze tussen de richtingen avo en beroepsgericht onderwijs. Verschillen zijn daarbij de volgende:

- Bij vijf hogescholen is de afstudeerrichting in studiejaar 4 gepositioneerd, waarbij het gehele afstudeerjaar in principe in het teken van de gekozen richting staat. Dat betekent dat de stage, de afstudeeropdracht en het onderwijs is toegesneden op de afstudeerrichting. De afstudeerrichting heeft bij deze hogescholen hiermee een omvang van 60 EC.
- Bij twee hogescholen is de afstudeerrichting ook geheel in jaar 4 gepositioneerd, maar is een omvang van 60 EC niet direct geborgd. Bij een hogeschool is dit afhankelijk van de keuze voor de minor, die ook onderdeel is van jaar 4. Als de student een opleidingsgebonden minor kiest, dan valt die minor inclusief stage binnen de afstudeerrichting. Als de student kiest voor een externe minor dan is de minor 20 EC; de stageruimte die normaal voor de minor is gereserveerd, valt dan in de richting specialisatie. De afstudeerrichting is dus bij een externe minor 40 EC in plaats van 60 EC. De opleiding meldt de studenten ook dat een externe minor ten koste gaat van de verdieping in een richting, maar de minorkeuze is uiteindelijk de verantwoordelijkheid van de student. Ongeveer de helft van de studenten kiest volgens deze hogeschool voor een externe minor. Bij een tweede hogeschool bestaat de afstudeerrichting met name uit een LIO-stage en een afstudeeronderzoek. Daarnaast zijn er terugkomdagen voor LIO's die deels specifiek op een bo- of avo-thema zijn gericht, maar is het onderwijs voor het overige generiek van aard.
- Bij twee hogescholen start de specialisatie bo of avo in studiejaar 3. De specialisatie beslaat bij deze hogescholen ook in principe 60 EC, maar dat is verdeeld over studiejaar 3 en 4, omdat er in jaar 4 een minor is opgenomen die niet per se met de afstudeerrichting te maken heeft.

- Bij de lerarenopleidingen van een hogeschool bestaat de afstudeerrichting bo uit twee varianten: vmbo en mbo. Dit is opgezet op verzoek van het werkveld; de mbo-context krijgt hierdoor meer aandacht in deze opleidingen.

Bij de invulling worden altijd minimaal dat de stage en afstudeeropdracht in de richting van de keuze ingevuld. Daarnaast zijn de overige onderdelen in de afstudeerfase doorgaans ook toegesneden op de afstudeerrichting. Bij een hogeschool zijn er bijvoorbeeld in de afstudeerfase de vakken 'Docent in het voortgezet onderwijs' of 'Docent in het beroepsgericht onderwijs' (beide 15 EC), naar gelang de keuze voor een richting. Thematisch zijn deze modules gelijk aan elkaar; het verschil zit in de contextgebonden inkleuring, andere casuïstiek en de andere leeromgeving. Bij andere hogescholen is de invulling van de onderwijseenheden in de afstudeerfase eveneens afhankelijk van de gekozen richting. Meestal gaat het dan om dezelfde of generieke vakken die worden toegespitst op de context van de afstudeerrichting.

6.1.3 *Minoren en overige keuzeonderdelen in de opleiding*

Het minoraanbod bij de tweedegraads lerarenopleidingen is vaak heel divers en breed. Meestal is er een vrije keuze uit een extern en groot aanbod van minoren. Een opleiding meldt op de website bijvoorbeeld dat de studenten kunnen kiezen uit '300 keuzevakken'. Sommige opleidingen stimuleren hun studenten om ('out of the box') een minor buiten het eigen beroepsdomein te kiezen. Een hogeschool biedt bij de tweedegraads lerarenopleidingen geen ruimte om een minor te kiezen. Dat is daar expliciet gedaan om ruimte voor de richtingen bo en avo te creëren. Bij enkele andere hogescholen is of wordt de omvang van de minor verkleind van 30 EC naar 20 of 15 EC. Sommige minoren sluiten daarbij direct aan op het (v)mbo als beroepscontext. Zo biedt een hogeschool de minor 'werken in het beroepsonderwijs' (inclusief vmbo) aan en een andere hogeschool de minor 'Vakoverstijgend werken in vmbo, havo/vwo en mbo'. Een derde hogeschool biedt aan studenten in de lerarenopleiding Economie een minor 'Vakdocent in het vmbo-profiel D&P' waarmee de aankomend leraren economie ook een bevoegdheid voor lesgeven in het vmbo-profiel Dienstverlening en Producten verwerven.

In vergelijking met de pabo is er bij de tweedegraads opleidingen naast de minoren geen vakprofilering. Dat komt doordat de leraar po alle schoolvakken moet beheersen en zich dan in een bepaald vak extra kan bekwaamen, terwijl de leraar vo al een vakspecialisatie heeft gekozen. Per saldo kennen de curricula van de tweedegraads lerarenopleidingen minder keuzeruimte dan de curricula van de pabo's.

6.2 **Verdiepend beeld op basis van interviews met tweedegraads lerarenopleidingen**

Aanvullend zijn stafmanagers/coördinatoren bij zeven hogescholen geïnterviewd over de invulling van de afstudeerrichtingen. Daarover wordt in de navolgende paragrafen verslag gedaan.

6.2.1 *Keuzes bij studenten voor afstudeerrichtingen en motieven*

De verhouding tussen het aantal studenten dat kiest voor de richting avo of de richting bo loopt volgens geïnterviewden thans gemiddeld naar 50/50. Daarbij zijn er wel flinke verschillen tussen de verschillende opleidingen, naar gelang de opleiding meer of minder werkgelegenheid biedt in het beroepsgerichte onderwijs. Binnen de bo-richtingen gaat het voorts vooral om studenten die stage lopen in het vmbo; het aandeel mbo binnen de richting bo ligt gemiddeld op tien tot twintig procent.

Alle geïnterviewde hogescholen melden dat de belangstelling bij studenten voor de afstudeerrichting beroepsonderwijs groeiende is. Als redenen voor deze groei zijn genoemd:

- Aanvankelijk leidde de introductie van de afstudeerrichtingen tot onzekerheid, onrust en vragen bij de studenten. Nu zien studenten dat de opleiding nog steeds leidt tot een brede bevoegdheid en dus niet exclusief opleidt voor het avo of het bo. Het beroepsgericht onderwijs als perspectief wordt ook meer bekend bij lerarenopleiders en bij studenten.
- In sommige vakgebieden zijn de loopbaankansen in het beroepsgerichte onderwijs groter en is er ook een groter stage-aanbod.
- De oriëntatie op de beide richtingen/onderwijssoorten in de eerste studiefase is verbeterd, alsmede de stagemogelijkheden in het vmbo en mbo, waardoor de belangstelling voor de bo-richting bij studenten ook beter kan worden gewekt.

Motieven

Mbo-studenten die doorstromen naar een tweedegraads lerarenopleiding kennen het (v)mbo uiteraard al goed en hebben daardoor ook relatief veel belangstelling voor de afstudeerrichting bo. Voor havisten en vwo-ers die instromen in de lerarenopleiding blijft de keuze voor de avo-richting vaak de bekendere, veilige weg. Meer in het algemeen is gesteld dat de meer pedagogisch gerichte studenten vaker voor de richting beroepsonderwijs kiezen en de meer vakinhoudelijk gerichte studenten vaker voor de avo-richting. Bij de laatste studenten speelt volgens geïnterviewden nog mee dat zij de wens van doorstromen naar een eerstegraads lerarenopleiding verbinden aan de avo-richting. Aan de zijde van de studenten zien geïnterviewden ook dat voor studenten de afstudeerrichtingen vaak niet zo hoeven. Veel studenten vinden het eerder vervelend dat ze moeten kiezen; de keuze kan beperkend overkomen. De groep die bewust kiest voor de richting bo is vaak wel positief, zo is gesteld.

6.2.2 *Kennis bij lerarenopleiders van het beroepsgerichte onderwijs*

Bij elke geïnterviewde hogeschool is de kennis van en de ervaring met het (v)mbo bij de eigen lerarenopleiders een aandachtspunt. Voor veel vakdocenten binnen de lerarenopleidingen geldt dat die van oudsher merendeels academisch geschoold zijn, met bijvoorbeeld een master wiskunde of Nederlands. Via de gerichte werving van nieuwe opleiders en via professionalisering wordt volgens geïnterviewden de aanwezige kennis en ervaring verbeterd. Met name de sterkere werving vanuit de beroepspraktijk en het (v)mbo zelf is genoemd als aanpak. Daardoor is de kennis van de context van het beroepsonderwijs in de opleiding in de afgelopen jaren gegroeid. Dat wordt ook in de vorm van duale aanstellingen en detacheringen gedaan, waarbij een lerarenopleider bijvoorbeeld deels nog in het (v)mbo werkt. Bij de professionaliseringstrajecten is opgemerkt dat er een aanbod is van trainingen, cursussen en docentstages, maar dat lang niet alle lerarenopleiders daarvan gebruik maken. Vooral de aanpak via de werving van docenten met affiniteit met het vmbo en mbo wordt daarom gezien als belangrijk. Een geïnterviewde meldt dat die zoektocht ook lastig is, omdat de eis dat een lerarenopleider ook master-opgeleid moet zijn de pool van geschikte personen met een affiniteit met beroepsonderwijs verkleint.

6.2.3 *Overige specialisaties*

Uit de interviews en de Curriculumanalyse blijkt dat er buiten de afstudeerrichtingen en het minorenaanbod geen overige specialisatiemogelijkheden zijn. Bij een hogeschool is er de mogelijkheid om te kiezen tussen een onderzoeks- en een onderwijslijn, waarbij er dus de mogelijkheid is om meer accent te leggen op het doen van onderzoek.

6.2.4 *Werving met specialisaties*

Uit de interviews blijkt dat de afstudeerrichtingen (nog) niet actief worden gebruikt bij de werving van extra studenten of nieuwe doelgroepen. Een geïnterviewde noemt wel de hogere instroom van mbo-ers in de lerarenopleidingen opvallend; mogelijk trekt de afstudeerrichting bo die doelgroep extra naar de lerarenopleiding. Bij de directe, persoonlijke voorlichting aan aankomend studenten, op bijvoorbeeld open dagen, kan dit voor mbo-studenten die willen instromen in de lerarenopleidingen een extra stimulans zijn.

6.2.5 *Afstemming met en wensen in het scholenveld volgens de opleiding*

Alle geïnterviewden bij de lerarenopleidingen melden dat het (v)mbo-veld blij is met de ingeslagen richting naar meer aandacht voor het lesgeven in het beroepsgericht onderwijs. Met name aan de zijde van het mbo vindt men wel dat er nog veel te verbeteren is. De samenwerking tussen de lerarenopleidingen en mbo-instellingen is volgens de geïnterviewden in de afgelopen jaren al wel fors verbeterd en er is thans een intensieve samenwerking met de huidige opleidingsscholen in het mbo. In juni 2018 hebben de MBO Raad, de Vereniging Hogescholen en ADEF (het landelijke overleg van de directeurs van tweedegraads lerarenopleidingen) een gezamenlijke agenda opgesteld ten behoeve van de samenwerking²⁹. Hierin bevestigen de betrokken partijen dat lerarenopleidingen en mbo-scholen intensiever met elkaar samenwerken om nieuwe mbo-docenten op te leiden. Dit is volgens partijen mede aangejaagd door de invoering van de afstudeerrichting beroepsonderwijs en de stijging van het aantal erkende mbo-opleidingsscholen. De samenwerkingsagenda mbo-tweedegraads lerarenopleidingen behelst concreet:

- meer samen opleiden met een landelijk dekkend netwerk van opleidingsscholen en meer regionale netwerken/samenwerkingsverbanden mbo, lerarenopleiding en bedrijfsleven;
- blijven investeren in scholing zij-instromers en de begeleiding van starters;
- verdere professionalisering lerarenopleiders met betrekking tot het mbo;
- betere scholing instructeurs;
- meer kennisdeling en gezamenlijk onderzoek.

In het scholenveld zien geïnterviewden dus met name bij de vmbo- en mbo-scholen instemming met de ingeslagen richting. Het mbo heeft bovendien ook een grote vraag naar docenten, waaraan de lerarenopleidingen niet altijd kunnen voldoen. De contacten met het mbo zijn weliswaar verbeterd, maar dat vergde/vergt wel een periode van wennen aan elkaars cultuur. De samenwerking wordt – over en weer – feitelijk nog als in de kinderschoenen gezien.

6.2.6 *Tevredenheid over de afstudeerrichtingen en de eigen ambities van lerarenopleidingen*

De geïnterviewden zijn gematigd tevreden tot tevreden over de invulling van de afstudeerrichtingen en de versterkte aandacht voor het (v)mbo in de basisopleiding. Tegelijkertijd is benadrukt dat de ontwikkeling nog vers is en aan het begin staat en dat er nog stappen zijn te zetten. Bij de helft van de geïnterviewde hogescholen ziet men geen dringende reden de aanpak nu wezenlijk te wijzigen. Het gevoel is daar dat men op de goede weg zit. Die hogescholen willen nu eerst ervaring opdoen. Ook bij die hogescholen is er voortdurend en in intensiteit gegroeid overleg met het vo- en mbo-veld over verdere verbeteringen in de lerarenopleidingen. Wensen en ambities betreffen met name een sterker accent en aansluiting op het mbo in vooral ook de propedeutische en hoofdfase van de opleiding, dus al voorafgaand aan de afstudeerrichting. Dat krijgt invulling door in de generieke lessen sterker te differentiëren naar avo, vmbo én mbo.

De andere hogescholen denken niet wezenlijk anders over de ingeslagen weg en de huidige stand van zaken, maar leggen wat meer nadruk op ‘groeien en uitbouwen’, waarbij vooral de aansluiting van de lerarenopleidingen op het mbo als nog mager wordt gezien. Nauw samenwerken met het mbo-veld en meer gedifferentieerde aandacht in de vakken voor vmbo én mbo is nodig, volgens die geïnterviewden.

Meer focus

Positief is vooral genoemd dat de beide afstudeerrichtingen hebben geleid tot meer bewustwording van de verschillen tussen onderwijssoorten en tot meer bewuste keuzes bij studenten voor een werkveld. ‘Er is meer focus’, is meermaals gesteld.

---

29 Meer samen - Gezamenlijke agenda MBO Raad, ADEF, Vereniging Hogescholen 2018-2021, juni 2018.

Vmbo versus mbo

Het onderscheid tussen enerzijds avo/vmbo en anderzijds het mbo is in de interviews vaak als het meest wezenlijk beschreven. De verschillen tussen lesgeven in het vmbo en in het avo zouden juist niet onnodig moeten worden uitvergroet en geïnstitutionaliseerd, volgens enkele geïnterviewden. De ontwikkeling dat nascholing nodig zou zijn als je in een andere richting dan je specialisatie wil gaan werken, wordt onwenselijk genoemd. Dat geldt veel minder voor het mbo. 'Het mbo is echt anders', is meermaals opgemerkt. Specifiek opleiden voor het mbo is echter onhaalbaar, dat zou de (vaak kleine) opleidingen te veel versplinteren. Meer gedifferentieerde aandacht voor de mbo-context is dan de oplossing. Naast de expliciete afstudeerrichtingen zou dan binnen vakken veel meer moeten worden gedifferentieerd tussen onderwijssoorten en zou met name het mbo meer aandacht moeten krijgen. Uitgangspunt is daarbij dat – hoe dan ook – elke student in het laatste jaar toch wel een keuze maakt voor een stageplek en afstudeeropdracht in een bepaalde onderwijssoort. Met andere woorden: het accent binnen de afstudeerrichtingen zou moeten liggen op een sterke differentiatie in de onderwijseenheden en op het steeds bij elk generiek vak ook aandacht hebben voor de verschillen tussen mbo, vmbo-bb/kb en vmbo-gl/tl/avo. Dit is overigens ook expliciet zo verwoord in de herijkte Kennisbasis Generiek voor de tweedegraads lerarenopleidingen.

6.3 Conclusies tweedegraads lerarenopleidingen vo

De tweedegraads lerarenopleidingen bieden pas sinds kort (2015) afstudeerrichtingen avo en beroepsgericht onderwijs. Daarvoor was er weinig differentiatie naar onderwijssoorten en werd er primair opgeleid voor het algemeen voortgezet onderwijs, terwijl de opleiding wel leidde tot een bevoegdheid voor het (v)mbo. Uit de actuele Curriculumanalyse en de interviews blijkt dat alle lerarenopleidingen afstudeerrichtingen hebben opgezet, deze verder aan het verstevigen zijn en daarbij meer samenwerking en afstemming zoeken met het (v)mbo-veld. Stages in elke onderwijssoort (avo, vmbo en mbo) zijn nu bij geen enkele lerarenopleiding verplicht of gegarandeerd; vanwege het beperkte stage-aanbod en het beperkte belang van het vmbo/mbo voor sommige lerarenopleidingen is dat ook niet generiek af te spreken voor alle opleidingen. De afstudeerrichtingen hebben tot meer focus en bewustwording bij opleiders en studenten van het brede werkveld gezorgd. De actuele, herijkte generieke kennisbasis voor de tweedegraads lerarenopleidingen ondersteunt deze ontwikkeling door nadruk te leggen op een differentiatie in de opleiding naar avo, vmbo en mbo en door aandacht te geven aan de specifieke context van leerlingen in het (v)mbo. De grote winst zit daarbij in meer differentiatie tussen onderwijssoorten in alle vakken waar dat relevant is. Met name ten aanzien van het mbo zijn volgens lerarenopleidingen zelf nog verdere stappen te zetten. Naast de afstudeerrichtingen en minoren bieden de tweedegraads lerarenopleidingen weinig of geen overige keuzeruimte. Bij sommige lerarenopleidingen is de minoren-ruimte (deels) opgeofferd om ruimte in het curriculum te maken voor de afstudeerrichtingen.

7 Opinies, wensen en behoeften in het vmbo en mbo

Dit hoofdstuk brengt ten eerste verslag uit, in de paragrafen 7.1-7.4, van de enquêtering van leraren en schoolleiders in het vo (vmbo en avo). Waar mogelijk is in de resultaten onderscheid gemaakt tussen de zeer recent afgestudeerden en de groep die vóór 2016 (het eerste jaar waarin afgestudeerden van de richtingen avo en bo van de voltijds opleidingen kwamen) is afgestudeerd. Omdat alleen werkende leraren en schoolleiders zijn bevraagd is de groep recent afgestudeerden, relatief klein. In het mbo-veld is geen enquête uitgezet; conclusies in paragraaf 7.5 over het mbo zijn gebaseerd op de kwalitatieve input van 25 directie-/stafleden, teammanagers, coördinatoren en leraren bij elf mbo-instellingen.

7.1 Keuzes voor afstudeerrichtingen

Op basis van de enquêteresultaten kan geconcludeerd worden dat vóór 2013 het avo duidelijk meer in trek was dan nu als de plek waar de afstudeerfase werd ingevuld (tabel 7.1). Kanttekening is hier dat vóór 2015 er formeel geen afstudeerrichtingen avo en bo waren. Gediplomeerden kunnen door de keuze in het afstudeerjaar voor de stageschool wel de ervaring hebben gekozen te hebben voor een richting. Bij de recent afgestudeerde respondenten komt de keuze voor de richting beroepsgericht onderwijs nu even vaak voor als de keuze voor de richting avo. Dat spoort met de interviews waarin is gemeld dat het aandeel dat kiest voor de bo-richting c.q. in die richting de afstudeerstage loopt, is gegroeid en thans vaak in evenwicht is met de keuzes voor de avo-richting.

Tabel 7.1: Afstudeerrichting tweedegraads lerarenopleiding naar afstudeerjaar

	Beroepsgericht onderwijs	Algemeen vormend onderwijs	Geen/anders	n
Vóór 2013 afgestudeerd	22%	37%	41%	355
Na 2012 afgestudeerd	25%	25%	51%	85
Totaal alle afgestudeerden	23%	34%	43%	440

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

7.2 Oriëntatie op de verschillende onderwijssoorten in de eerste studiefase

Aan de recent afgestudeerden (na 2013) is de vraag voorgelegd in welke mate zij elk onderwijssoort in het lesgebied hebben leren kennen. Ongeveer de helft van deze respondenten geeft aan dat zij onvoldoende of matig met alle onderwijssoorten in het tweedegraads lesgebied hebben kennisgemaakt in de opleiding (tabel 7.2). Een minderheid (een vijfde deel) noemt dit goed. Het gaat om kleine aantallen; bij de uitsplitsing naar afstudeerjaar voor of na 2016 komen er geen significante verschillen naar boven. Dat kan er mee te maken hebben, dat de verbeterde oriëntatie op de onderwijssoorten in het tweedegraads lesgebied ook pas goed vanaf 2015-2016 is aangepakt, zodat pas vanaf volgend studiejaar er een lichte afstudeerden is die vol kan hebben geprofiteerd van veranderingen vanaf het eerste studiejaar. Zoals gezegd benadrukt pas sinds kort de generieke kennisbasis voor de lerarenopleidingen het belang van een goede oriëntatie op alle onderwijssoorten. De enquêteresultaten geven in elk geval aan dat dit een inzet is die voorziet in een behoefte.

Tabel 7.2: Mate waarin student tijdens de opleiding elke onderwijssoort in het tweedegraads lesgebied heeft leren kennen naar afstudeerperiode

	Onvoldoende	Matig	Redelijk	Goed	Zeer goed	n
Diploma behaald in 2016 of later	23%	29%	26%	19%	3%	31
Diploma behaald in 2013-2015	17%	33%	28%	22%	0%	54
Totaal	19%	32%	27%	21%	1%	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Bij de vervolgvraag welke onderwijssoorten dan onderbelicht zijn gebleven in de opleiding, blijkt wel een significant verschil tussen de afgestudeerden voor en na 2016 (tabel 7.3). Tweede derde deel van de afgestudeerden in de periode 2013-2015 vindt dat het mbo onderbelicht is gebleven, tegenover een kwart van de afgestudeerden vanaf 2016. Dit duidt er op dat het mbo al meer op de kaart is gekomen bij de lerarenopleidingen. Ook ten aanzien van de havo en het vwo vindt overigens nog een flink deel dat die onderwijssoorten onderbelicht zijn gebleven. Deze opinies kunnen samenhangen met de stage-ervaringen en -keuzes in combinatie met het feit dat havo en vwo apart zijn voorgelegd. Als een student bijvoorbeeld stage heeft gelopen in het vmbo en havo, blijven mbo én vwo in diens beleving mogelijk onderbelicht.

Tabel 7.3: Onderbelichte onderwijssoorten in de opleiding naar afstudeerperiode

	Mbo	Vmbo	Havo	Vwo	n
Diploma behaald in 2016 of later	26%	45%	16%	29%	31
Diploma behaald in 2013-2015	67%	50%	17%	22%	54
Totaal	52%	48%	16%	25%	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; meerdere antwoorden mogelijk, verschil kolom 1 (mbo) is significant.

Uit de enquêteresultaten blijkt voorts dat de afgestudeerden met een specialisatie bo vaker vinden dat ze ook minimaal redelijk zijn voorbereid om les te geven in het avo, dan dat leraren met een specialisatie avo vinden dat ze minimaal redelijk zijn voorbereid om ook les te kunnen geven in het bo. Dit indiceert dat lesgeven in het beroepsgerichte onderwijs door leraren vaker als een gespecialiseerde taak wordt gezien. Respondentenaantallen zijn hier echter te klein om er harde conclusies aan te verbinden.

7.3 Waardering van de afstudeerrichtingen

De groep recent afgestudeerden is te klein en de inhoudelijke ontwikkeling bij de opleidingen zelf is nog te recent om er conclusies op te baseren over de kwaliteit van de actuele afstudeerrichtingen. Inzicht bieden de resultaten van de bevraging van leraren en schoolleiders die ervaring hebben met de samenwerking met of de begeleiding van recent gestarte leraren in het vmbo³⁰. Van deze ervaren leraren en schoolleiders vindt ongeveer de helft dat de lerarenopleidingen (veel) meer aandacht zouden moeten besteden aan de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn voor het lesgeven in het vmbo (tabel 7.4).

Tabel 7.4: Beoordeling mate waarin startende leraren zijn voorbereid op werken in het vmbo

	Leraren vmbo	Leraren avo	Schoolleiders vo	Totaal
▪ Weet niet / kan onvoldoende beoordelen	16%	31%	10%	20%
▪ Startende leraren zijn goed voorbereid op lesgeven in het vmbo	2%	3%	2%	2%
▪ Startende leraren missen vaardigheden om in het vmbo te werken, maar dat verbetert met ervaring en evt. nascholing	24%	21%	24%	23%
▪ De lerarenopleiding dient meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor lesgeven in het vmbo	33%	29%	40%	32%
▪ De lerarenopleiding dient veel meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor lesgeven in het vmbo	24%	16%	24%	22%
(n)	279	109	50	355

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; tweedegraads lerarenopleiding afgerond in 2012 of eerder.

³⁰ In de enquête is niet gevraagd naar ervaringen met startende leraren in het vmbo, omdat in het mbo de enquête niet is uitgezet, zie verder paragraaf 7.5.

Aan deze groep ervaren medewerkers is vervolgens gevraagd naar de specifieke kennis en vaardigheden die de lerarenopleidingen met betrekking tot het vmbo meer aandacht zouden kunnen geven. Uit de resultaten blijkt dat twee zaken er duidelijk uit springen (tabel 7.5). Vaak genoemd zijn de specifieke kennis van leerlingen(problematiek) en de achtergronden en context in het vmbo en ten tweede de pedagogische kennis specifiek voor het beroepsgerichte onderwijs. Minder vaak, maar toch door de helft, is de specifieke vakdidactiek in het vmbo genoemd. Duidelijk minder vaak genoemd is kennis van vakinhoud en leerlijnen in het vmbo.

Tabel 7.5: Kennis en vaardigheden m.b.t. het vmbo die lerarenopleidingen meer aandacht kunnen geven

	Leraren (v)mbo	Leraren avo	Schoolleiders vo	Totaal
Leerlingen(problematiek) en context in het vmbo	76%	71%	81%	78%
Vakinhoud en leerlijnen in het vmbo	30%	22%	22%	28%
Vakdidactiek in het vmbo	52%	59%	41%	51%
Pedagogische kennis voor het vmbo	76%	73%	84%	77%
(n)	161	49	32	193

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; tweedegraads lerarenopleiding afgerond in 2012 of eerder; meerdere antwoorden mogelijk.

7.4 Behoeftte aan meer specialisatie

In de vragenlijst is vervolgens aan alle respondenten in het vo gevraagd naar de behoefte aan meer specialisatie op het beroepsgerichte onderwijs en het avo. Een substantieel deel van de respondenten heeft die behoefte ten aanzien van het bo (zeer) sterk (tabel 7.6). Daarmee vergeleken is de behoefte aan meer specialisatie op het avo wat minder, maar ook weer niet te veronachtzamen; ruim een kwart voelt ook die behoefte aan meer specialisatie op avo (zeer) sterk.

Tabel 7.6: Behoeftte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding, bo en avo

	Helemaal niet		Enigszins		Redelijk		Sterk		Zeer sterk		n
	bo	avo	bo	avo	bo	avo	bo	avo	bo	avo	
Leraren (v)mbo	20%	21%	19%	25%	26%	28%	29%	21%	6%	4%	407
Leraren avo	24%	27%	22%	23%	27%	28%	22%	18%	6%	4%	158
Schoolleiders (v)mbo/avo	14%	13%	11%	16%	17%	27%	46%	39%	11%	6%	70
Totaal	20%	22%	19%	23%	24%	28%	30%	23%	7%	4%	497

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; tweedegraads * bo=beroepsonderwijs; avo=algemeen vormend onderwijs

In het voorgaande hoofdstuk is vastgesteld dat buiten de afstudeerrichtingen en minoren de tweedegraads lerarenopleidingen weinig keuzemogelijkheden bieden. In de vragenlijst is gevraagd naar de mogelijkheden om binnen de tweedegraads lerarenopleidingen te specialiseren in een thema zoals ICT. Van de recent afgestudeerde respondenten (na 2012) vindt ongeveer de helft dat er (veel) te weinig mogelijkheden zijn om op een thema te specialiseren. Bij de mogelijkheden om te specialiseren in een bepaalde lesaanpak/didactiek vindt ruim een derde deel van de recent afgestudeerde respondenten dat er hier (veel) te weinig mogelijkheden zijn (tabel 7.7).

Tabel 7.7: Beoordeling van de mogelijkheden op de tweedegraads lerarenopleiding om te specialiseren in een thema, na 2012 afgestudeerd

	Veel te weinig	Te weinig	Goed zo	Te veel	Veel te veel	Weet niet	N
In een thema (zoals ICT in het onderwijs)	16%	31%	38%	2%	4%	9%	85
In een lesaankpak/didactiek	6%	31%	45%	6%	4%	9%	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; tweedegraads lerarenopleiding afgerond in 2013 of later.

De vraag naar andere specialisaties die respondenten mogelijk missen is ook met een open vraag voorgelegd. Van die mogelijkheid tot een open antwoord hebben 161 leraren die (ook) in het vmbo werken gebruik gemaakt. Drie clusters van opmerkingen keerden duidelijk het vaakst terug:

- Het vaakst (52x) is een opmerking gemaakt die geen andere specialisatie betreft, maar een andere/betere invulling van de afstudeerrichting beroepsgericht onderwijs. Deze opmerkingen betreffen afwijkingen van de leerlingengroep (met name is vaak genoemd vmbo-bb/kb) ten opzichte van van andere (meer theoretisch gerichte) leerlingengroepen. Het apart benoemen van vmbo-bb/kb sluit aan bij de interviews met de lerarenopleidingen waarin het onderscheid tussen enerzijds mbo en vmbo-bb/kb en anderzijds vmbo-tl/gl en avo is benadrukt. Om aan vmbo-bb/kb goed les te kunnen geven, is specifieke kennis en ervaring nodig van (groeps)gedrag in die klassen en daarop toegesneden pedagogische en didactische kennis en vaardigheden. Affiniteit met de doelgroep is daarbij van belang en – volgens meerdere respondenten – ‘een klik met de leerlingen hebben’.
- Iets meer specifiek, maar ook sterk samenhangend met de specifieke situatie in het vmbo-bb/kb is dat vrij vaak (27x) is genoemd dat een specialisatie passend onderwijs met aandacht voor zorgleerlingen en diverse gedragsproblematiek gewenst is, danwel onderdeel zou moeten zijn van de specialisatie beroepsgericht onderwijs.
- Daarnaast is redelijk vaak (23x) spontaan de behoefte aan meer specialisatie op gedifferentieerd en gepersonaliseerd lesgeven genoemd.

Ruimte maken in het curriculum

Aan de respondenten die meer ruimte voor specialisatie wensen, is een open vraag voorgelegd waar die ruimte in het curriculum kan worden gevonden (c.q. welke onderwijsonderdelen minder aandacht kunnen krijgen in de opleiding). Van de mogelijkheid tot een open antwoord is door leraren die (ook) in het vmbo werken 132 keer gebruik gemaakt. Ook 32 schoolleiders in het vmbo en mbo hebben deze open vraag beantwoord. De antwoorden leveren een zeer gevarieerd geheel op, van deels ook elkaar tegensprekende opvattingen. Eén opmerking springt er duidelijk uit. Veruit het vaakst (62x, bijna de helft van de open antwoorden) is spontaan door leraren genoemd dat er te veel accent ligt op vakinhoud die in het beroepsgerichte onderwijs minder van belang is. Ook bij de schoolleiders (17x genoemd, eveneens de helft van de open antwoorden van schoolleiders) steekt de als te groot ervaren aandacht voor vakinhoud er bovenuit. Een typerende opmerking komt van een leraar:

‘Voor het vmbo de pure vakkennis die vaak op vwo-niveau is en niet nodig is om de stof voor het vmbo te beheersen’.

Het accent op vakkennis wordt niet alleen door een deel van de leraren in het vmbo geproblematiseerd. Ook hun collega’s die in het avo werken, noemen dit vaak. Van de 55 avo-leraren die een toelichting gaven op de vraag naar ruimte in het curriculum, wezen er zestien (het meest gegeven antwoord in deze groep) op het grote accent op vakinhoud, dat ook voor de onderbouw mavo/havo/vwo door deze respondenten overbemeten wordt gevonden. Kanttekening hierbij is dat de balans c.q. het spanningsveld tussen vakkennis en algemene beroepsvaardigheden een terugkerend element is in de discussie over het opleiden van leraren en dat hierover, ook door leraren, verschillend wordt gedacht.

Belangrijk aspect is dat de lerarenopleiding ook opleidt voor de onderbouw havo/vwo en er bovendien ook een aansluiting is op de eerstegraadslerarenopleidingen.

Minder vaak (21x leraren en 3x schoolleiders) is voorts door respondenten opgemerkt dat studenten veel tijd kwijt zijn aan als overbodig gezien papierwerk: zelfreflectie, verslagen, lesplannen geheel uitschrijven en dergelijke. Ook is opgemerkt (in totaal 15 leraren en schoolleiders) dat minder tijd voor onderzoeken en werkstukken meer ruimte in het curriculum zou creëren. Andere opmerkingen zijn tien keer of minder vaak gemaakt.

7.5 Verdieping mbo-veld

In dit onderzoek zijn zoals gezegd per e-mail of telefonisch door 25 personen bij elf mbo-instellingen drie kernachtige vragen beantwoord. Respondenten betroffen schooldirectie/bestuur/staf (9x), teammanagers (5x), docentbegeleiders/coördinatoren samen opleiden (5x) en docenten (5x). Hieronder wordt daarvan verslag gedaan.

In de interviews met de tweedegraads lerarenopleidingen bleek al dat met name de aansluiting op het mbo door de opleidingen nog als onvoldoende wordt gezien, c.q. in de kinderschoenen staat. Het mbo wordt als 'echt anders' dan het avo gezien, meer dan de vmbo-basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte opleidingen. En zeker anders dan de theoretische en gemengde leerwegen in het vmbo, die vergeleken met het mbo vaak meer onder het avo worden geschaard. Bij een van de lerarenopleidingen kunnen studenten die in het afstudeerjaar stage lopen in vmvo-tl/gl dan ook kiezen of ze onder de bo- of de avo-afstudeerlijn willen vallen. De scheidslijn tussen mbo en vmbo-/avo wordt dan ook wel als meer betekenisvol gezien dan de scheidslijn tussen (v)mbo en avo. De aparte positie van het mbo hangt mede samen met het volgende:

- De leeftijd van de mbo-leerlingen is hoger dan in de onderbouw avo en het vmbo; de mbo-leerlingen zijn een stap verder in het onderwijsgebouw.
- Het onderwijs is ook in vergelijking tot het vmbo veel sterker beroepsgericht en praktisch van aard.
- Het kwalificatiemodel en de exameneisen zijn in het mbo anders dan in vmbo/avo, waar er centrale examens zijn.

Verskillende lerarenopleidingen melden al dat ze thans (meer dan voorheen) nauw overleg hebben met het mbo-veld en dat ze ook in het mbo-veld met opleidingsscholen samenwerken. Ook de aansluiting op het mbo is dus aan het verbeteren, maar die ontwikkeling is zeker nog niet afgerond, volgens de lerarenopleidingen zelf.

Ook vanuit het mbo-veld is kort samengevat de feedback dat er binnen de lerarenopleidingen vaak wel een positieve ontwikkeling wordt gezien, maar dat er nog verdergaande stappen nodig zijn en dat per saldo de aandacht voor het mbo nog verbetering behoeft. Ook is vanuit het mbo-veld benadrukt dat het belangrijk is dat lerarenopleidingen meer aandacht geven aan het mbo; de ontwikkeling in de afgelopen jaren wordt toegejuicht. Een typerende opmerking is in dit verband afkomstig van een directielid in het mbo:

'We zijn bijzonder blij met deze vraag omdat het ontzettend belangrijk is dat leraren beter worden toegerust én bekend raken met het lesgeven in het MBO. Het is goed dat hier meer expliciet aandacht aan wordt besteed.'

En een bestuurder bij dezelfde mbo-instelling merkt op:

'...het heeft het beroepsonderwijs [...] eindelijk in beeld gebracht op de lerarenopleiding. Het lijkt me het begin van een mooie ontwikkeling.'

Per aan het mbo voorgelegde vraag is er het navolgende beeld. Vooraf past hierbij de opmerking dat veel van de feedback reeds is vertaald in de herijkte generieke kennisbasis voor de tweedegraads lerarenopleidingen, die in het lopende studiejaar is ingevoerd. Het is echter te vroeg om te verwachten dat dit herijkte kader al helemaal is geïmplementeerd binnen de lerarenopleidingen en dat dit tevens al had kunnen leiden tot waarneembare veranderingen voor mbo-scholen. De feedback vanuit het mbo-veld staat dus naast die reeds ingezette verbetering van de samenwerking en afstemming tussen mbo en de tweedegraads lerarenopleidingen en onderstreept mede het belang van het doorzetten van die ontwikkelingen.

1. Hoe waardeert u de huidige voorbereiding op het lesgeven in het mbo binnen de tweedegraads lerarenopleidingen voor de algemene vakken? Is dit met de afstudeerrichtingen voor het beroepsgericht onderwijs verbeterd en in welk opzicht?

Respondenten omschrijven de situatie die vroeger bestond veelal als problematisch. De inzetbaarheid van leraren in het mbo was laag en er was ontevredenheid over de bagage van de opgeleide leraren: die hadden te weinig kennis van het mbo en waren onvoldoende vaardig om in de mbo-praktijk te kunnen functioneren.

Na de introductie van de afstudeerrichtingen voor bo en avo, wordt door respondenten gezien dat de aandacht voor het mbo is verbeterd. Opgemerkt is dat met name de oriëntatie op het mbo is verbeterd, waarbij de aankomende docent meer aandacht heeft voor de problematiek van de doelgroep in het mbo; het klassenmanagement en het pedagogisch en didactisch handelen krijgen meer aandacht. Respondenten melden ook dat startende leraren in doorsnee meer kennis hebben van (de context in) het mbo en dat het bewustzijn van het mbo als beroepsperspectief is verbeterd.

Kanttekeningen zijn dat de verbeteringen nog broos, gering en vaak nog minimaal zijn in de ogen van respondenten in het mbo. Er zijn stappen in de goede richting gezet; er moet echter volgens respondenten nog wel veel meer gebeuren om bijvoorbeeld bij de lerarenopleiders tussen de oren te krijgen wat men in het mbo aan het doen is; sommige lerarenopleiders zouden vrijwel geen idee hebben van de dagelijkse gang van zaken in het mbo. De ene vakgroep is binnen de lerarenopleidingen in de waarneming daarin wel verder dan de andere vakgroep. Aan de zijde van de lerarenopleiders is voorts gesignaleerd dat die vaak negatief spreken over het mbo als werkveld: veel gedragsproblematiek, chaotische omgeving, altijd wat aan de hand.

Kern van de opmerkingen is dat ook binnen de richting beroepsgericht onderwijs er vaak vooral aandacht is voor het vmbo. Er wordt dan geen of te weinig onderscheid gemaakt naar het mbo. Een respondent stelt: 'Het mbo wordt er bijgedaan. De docent zegt dan zoiets als: "Wat ik net zei over het vmbo, gaat ook op voor het mbo". Context, onderwijssituatie en leerlingenpopulatie in het mbo zien de respondenten echter als flink verschillend van het vmbo. Kennis van voor het mbo belangrijke zaken, zoals het kwalificatiedossier, blijft vaak nog gering of nihil. In de lesprogramma's van de lerarenopleidingen wordt het mbo vaak nog niet concreet teruggezien. Het curriculum is ook nu nog in de perceptie veelal op het avo gericht. Als aandachtspunt is daarbij genoemd dat startende leraren in de algemene vakken hun lesinhoud maar moeilijk weten te integreren in het geheel van meervoudig samengestelde leereenheden in het mbo. Lerarenopleidingen zijn nog te vakspecifiek.

Per saldo is vanuit het mbo-veld opgemerkt dat het nu nog te vroeg is om vast te kunnen stellen dat het opleiden van leraren voor het mbo voldoende en duurzaam verbeterd is. Anderzijds zijn de meeste respondenten wel hoopvol: de ontwikkeling naar meer gerichtheid op het beroepsgerichte onderwijs blijft doorgaan. Zoals een respondent het stelt: 'Vier jaar geleden was er nog niets'.

2. Wat zou nog kunnen verbeteren in de opleiding van leraren voor het mbo, bijvoorbeeld m.b.t. kennis van mbo-leerlijnen, vakdidactiek voor het mbo of pedagogiek, context en gedrag in het mbo?

Hierbij zijn de volgende verbeterpunten genoemd:

- Perspectiefvol wordt gevonden het samen opleiden van leraren in een mbo-opleidingsschool.
  - Studenten vaker laten kennismaken met het mbo, met bijvoorbeeld verplichte stages in het mbo.
  - Meer kennis van de beroepsspecifieke context in het mbo en kennis van de diversiteit aan niveaus en opleidingen binnen het mbo (kennis van mbo-leerlijnen, kwalificaties en examinering).
  - Op pedagogisch gebied de juiste snaar weten te raken bij de zeer verschillende groepen mbo-studenten (differentiëren); weten wat nodig is en aanslaat bij een specifieke doelgroep ('kappers zijn anders dan bouwvakkers');
  - Persoonlijke vaardigheden, kunnen functioneren in een relatief hectische omgeving. Om een succesvolle leraar te zijn in het mbo is een aantal competenties en attitudes van (nog) meer belang dan bij lesgeven in havo/vwo: teamspeler zijn (samenwerkingsgericht, interdisciplinair kunnen werken), kunnen denken in integrale leer-ontwikkelprocessen (vakoverstijgend, minder methode-gebonden lesgeven), netwerker zijn (op school en in bedrijven en instellingen, van buiten naar binnen kunnen denken).
  - Begeleidingstaken van de mbo-docent; mbo-docenten geven niet alleen les, maar begeleiden ook individueel studenten.
  - Afstemming van lesmethoden op de hogere leeftijd van de mbo-studenten.
  - De lerarenopleiders meer bewust maken van hoe men in het mbo werkt. Als dat meer eigen gemaakt is, kan een opleider aankomend docenten beter informeren. Dit kan worden ingevuld door uitwisseling tussen de lerarenopleiding en het mbo en meer samen doen, zoals samenwerking in de keuzedelen doorstroom naar hbo.
3. Is er behoefte aan andere vormen van specialisaties of verdieping in de lerarenopleidingen voor het mbo en wat dan?

Op deze vraag is door een deel van de respondenten bij mbo-instellingen niet expliciet ja geantwoord. Een opleidingsdirecteur antwoordde dat er geen behoefte is aan andere vormen van specialisaties of verdieping; een goede algemene startbasis ten aanzien van het mbo (met inbegrip van de verbeterpunten onder 2) is het belangrijkste. Andere respondenten gaven aan specialisatie/verdieping te willen zien op thema's die nauw aansluiten bij de reeds onder 2 genoemde thema's en feitelijk een nadere invulling zijn van een specialisatie 'lesgeven in het mbo'. Dat gaat dan om een gewenste verdieping ten aanzien van:

- passend onderwijs en gedragsproblematiek in het mbo;
- studiekeuze- en loopbaanbegeleidingen, coaching en mentorschap;
- klassenmanagement in het mbo;
- gepersonaliseerd leren en differentiatie in de klas;
- jongerenproblematiek en de zorg daarbij.

7.6 Samenvatting en conclusies

De onderzoeksbasis in het vmbo bestond in dit onderzoek vooral uit ervaren leraren en schoolleiders die zijn afgestudeerd voordat de afstudeerrichtingen avo en bo zijn ingevoerd. Deze groep ervaren krachten is gevraagd te reflecteren op de voorbereiding bij jonge collega's op lesgeven in het vmbo. De resultaten ondersteunen het belang van de opzet en van een goede inhoudelijke invulling van afstudeerrichtingen voor het beroepsgerichte onderwijs; ongeveer de helft van de ervaren leraren en schoolleiders vindt dat de lerarenopleidingen (veel) meer aandacht zouden moeten besteden aan de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven in het vmbo. Respondenten denken daarbij vooral aan kennis van leerlingen(problematiek), kennis van de achtergronden en context in het vmbo en aan de pedagogische kennis die nodig is in het beroepsgerichte onderwijs. In het voorgaande hoofdstuk bleek al dat de lerarenopleidingen hier serieus mee aan de slag zijn.

De onderzoeksresultaten wijzen er daarbij op dat ook het mbo al meer op de kaart is gekomen bij de lerarenopleidingen. Dat beaamen respondenten in het mbo-veld ook, maar (met de geïnterviewden bij de lerarenopleidingen zelf) vinden ze wel dat er nog flinke stappen nodig zijn om te komen tot geoptimaliseerde opleidingen voor leraren in het mbo.

8 Beantwoording onderzoeksvragen en conclusies

De onderzoeksvragen beantwoorden we hieronder apart voor de lerarenopleidingen po en voor de tweedegraads lerarenopleidingen vo/mbo.

8.1 Pabo's

Op welke wijze wordt er binnen de pabo's gedifferentieerd?

Alle pabo's bieden specialisaties jonge kind en oudere kind, meestal ter grootte van 60 EC en daarnaast een keuze voor een minor (soms twee), een vakinhoudelijke en/of een thematische profilering, vaak een optie van specialisatie naar denominatie en/of naar onderwijsvisie en soms de mogelijkheid van buitencurriculaire trajecten. Doordat studenten minoren ook buiten de eigen opleiding en pabo kunnen volgen, is de feitelijke keuzeruimte zeer groot. De verschillende keuzes die studenten hebben, zijn door hen op elkaar af te stemmen en overlappen soms, maar zijn ook los van elkaar te maken.

In hoeverre sluit dit aan op de behoefte in het po?

De behoeften aan verdieping en verbreding in het scholenveld zijn zeer divers. Bovendien is er tegelijkertijd een behoefte om ook een brede basis te bieden aan startende leraren. Er is een consensus dat de voorbereiding op lesgeven in met name de onderbouw een specifieke, inhoudelijke voorbereiding vergt. Uit het onderzoek blijkt dat er binnen de leeftijdsspecialisaties bij de pabo's behoefte is aan meer inhoudelijke accenten en thematische verdieping op het jonge en oudere kind. Pabo's zijn dit ook aan het oppakken en versterken.

Zijn aanvullende specialisaties wenselijk, en zo ja, welke?

Uit het onderzoek komen geen duidelijke behoeften aan andere specialisaties. Als daarnaar expliciet wordt gevraagd, komen de meeste antwoorden feitelijk opnieuw neer op de behoefte aan een inhoudelijke versterking (naast stage en afstudeerwerkstuk) van de specialisaties JK en OK.

Kan (verdere) specialisatie bijdragen aan het aantrekken van (meer) studenten? In hoeverre worden de verschillende specialisaties door de opleidingen bewust gebruikt bij de werving van nieuwe studenten? Indien dit gebeurt, op welke manier en wat is het beoogde en het gerealiseerde effect daarvan? Hoe wordt gedacht over mogelijke aanvullende specialisaties met als doel meer studenten naar de opleiding te trekken en te behouden?

Pabo's gebruiken nu de specialisaties JK en OK niet nadrukkelijk om meer studenten aan te trekken. Terughoudendheid op dit punt kan ermee samenhangen dat pabo's de integraliteit van de opleiding koesteren. Uit het onderzoek van Qompas blijkt dat de specialisatie OK extra mannen (zij het beperkt) uit het mbo kan aantrekken en de specialisatie JK (eveneens beperkt) extra vrouwen uit het mbo. Daarnaast kunnen ook verbredingstrajecten extra belangstelling voor de pabo genereren.

Welke specialisaties zijn er al? Hoe worden deze vormgegeven en welke plek hebben zij in het curriculum? Op welk moment in de opleiding moet de student hier een keuze voor maken?

De nadruk in dit onderzoek ligt op de specialisaties JK en OK. Die zijn bij pabo's verschillend gepositioneerd: meestal in het derde studiejaar, soms in het derde plus vierde jaar en soms alleen in het afstudeerjaar. Die laatste invulling heeft als beperking dat de student minder makkelijk andere keuzes in het verlengde van de specialisatie zal maken, waardoor de leeftijdsspecialisatie de facto een mindere omvang kan hebben dan specialisaties die in het derde studiejaar beginnen.

Voorts heeft de invulling van de specialisatie in het afstudeerjaar als beperking dat het afstudeeronderzoek minder bouwspecifiek kan zijn, waardoor de specialisatie minder dan 60 studiepunten behelst.

Enkele pabo's bieden naast de specialisaties JK en OK ook alternatieve specialisatietrajecten; bij een pabo betreft dat de specialisatie vmbo en bij een andere pabo gaat het om meer thematische specialisaties. De invulling van de leeftijdsspecialisatie bestaat in de basis uit een stage en opdrachten en daarnaast uit op de specialisatie toegesneden (generiek) onderwijs. De overige keuzeruimte (minoren, vakinhoudelijke en thematische profilering, specialisaties naar denominatie en naar onderwijsvisie) is relatief breed, waarbij met name bij de minoren de student vaak kan kiezen uit een zeer groot en divers aanbod.

Hoe is de belangstelling ervoor onder (verschillende type) studenten?

De belangstelling voor de specialisaties JK en OK is ongeveer even groot. Mannelijke studenten kiezen vaker voor de specialisatie OK. Er zijn verder geen aanwijzingen dat de studentengroepen die voor JK en OK kiezen wezenlijk van elkaar verschillen.

Wat zijn de ervaringen en eventuele belemmeringen?

De pabo's signaleerden zelf dat de specifieke kennis over het jonge kind was weggezakt; in dit onderzoek is opnieuw bevestigd dat met de afspraken over de (versterking van) de specialisaties de kennis over het jonge kind terug komt op de gewenste hoogte; dat is volgen pabo's een positieve maar nog geen afgeronde ontwikkeling. De belangrijkste belemmering bij pabo's is de beperkte ruimte in het curriculum versus de breedte van de eisen in de kennisbases voor de pabo. De ruimte voor inhoudelijke verdieping en vergaande specialisatie is daardoor lastig te vinden. Daarbij vinden betrokkenen bij pabo's en in het scholenveld het van belang dat elke leraar ook de complete leerlijn van groep 1 tot groep 8 kan overzien. Te diepgaande specialisatie zou daaraan weer afbreuk kunnen doen.

Wat zien de opleidingen als risico's/aandachtspunten bij mogelijke aanvullende specialisaties en wat als voordelen/kansen?

De ruimte in het curriculum voor echte verdieping is vaak gering; het gaat volgens opleidingen eerder om 'diepgaand kennismaken met'. Geen enkele pabo pretendeert met een specialisatie, profilering of minor een volgroeide specialist op een bouw, vak of thema af te leveren. Ook kan een verdergaande specialisatie afbreuk doen aan de integraliteit van de lerarenopleiding po. Doelstelling van de pabo's blijft om startbekwame en breed bevoegde leraren af te leveren, die daarna met leren op de werkplek en nascholing een vakbekwaam leraar of een specialist kunnen worden.

Hoe waardeert het scholenveld hetgeen de lerarenopleidingen bieden qua specialisatie? Is er behoefte aan aanvulling? Op welke wijze?

De inzet op de inhoudelijke versterking van de specialisaties, met name de specialisatie JK, heeft veel steun in het scholenveld. In het scholenveld blijkt in dit onderzoek er met name een wens te zijn van meer inhoudelijke, thematische verdieping in de specialisaties JK en OK, c.q. meer aandacht voor specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor lesgeven in een bepaalde bouw.

8.2 Tweedegraads lerarenopleidingen

Op welke wijze wordt er binnen de tweedegraads lerarenopleidingen gedifferentieerd?

Alle tweedegraads lerarenopleidingen bieden voor de algemene vakken thans afstudeerrichtingen voor avo en voor beroepsonderwijs (vmbo, mbo). Een hogeschool biedt drie richtingen: voor avo en apart voor vmbo en voor mbo.

In hoeverre sluit dit aan op de behoefte in het avo, vmbo en het mbo?

In het vmbo en met name het mbo is er een duidelijke behoefte aan het specifieker voor het vmbo en het mbo opleiden van leraren. De ingeslagen richting met afstudeerrichtingen avo en bo heeft derhalve veel steun. Met name ten aanzien van het mbo wordt door mbo-instellingen (en door de lerarenopleidingen zelf) wel waargenomen dat deze ontwikkeling weliswaar veelbelovend is, maar nog aan het begin staat.

Zijn aanvullende specialisaties wenselijk, en zo ja, welke?

De in dit onderzoek door respondenten genoemde aanvullende specialisaties komen merendeels neer op een nadere, specifieke, inhoudelijke invulling van de afstudeerrichtingen voor met name het beroepsgericht onderwijs. Overige genoemde, andere specialisaties zijn veel minder vaak genoemd en zijn versnipperd over meerdere thema's.

Kan (verdere) specialisatie bijdragen aan het aantrekken van (meer) studenten? In hoeverre worden de verschillende specialisaties door de opleidingen bewust gebruikt bij de werving van nieuwe studenten? Zo ja, op welke manier en wat is het beoogde en het gerealiseerde effect daarvan?

Uit de interviews met opleidingen en uit de analyse van websites van opleidingen is niet gebleken dat lerarenopleidingen de afstudeerrichtingen al heel geprofileerd in de markt zetten. Dat kan ermee te maken hebben dat de invulling van de richtingen nog in een ontwikkeling zit. In het directe contact met potentiële studenten, zoals op open dagen en studiebeurzen, kunnen uiteraard de afstudeerrichtingen wel nader ter sprake komen en zo ook extra belangstelling bij bijvoorbeeld mbo'ers genereren. Geïnterviewden melden ook dat mbo-studenten relatief veel belangstelling hebben voor de richting bo en dat de richtingen bo daarmee ook meer instroom vanuit het mbo kunnen genereren. Bij instromers vanuit havo/vwo wordt waargenomen dat die vooral nog georiënteerd zijn op het avo als toekomstig werkgebied. Uit het onderzoek van Qompas blijkt dat verbredingstrajecten extra belangstelling voor de lerarenopleidingen kunnen genereren. Lerarenopleidingen bieden nu de mogelijkheid van verbredende minoren, bijvoorbeeld naar lesgeven in het primair onderwijs; daarnaast zijn er geen andere verbredingstrajecten.

Welke specialisaties zijn er al? Hoe worden deze vormgegeven en welke plek hebben zij in het curriculum? Op welk moment in de opleiding moet de student hier een keuze voor maken?

De afstudeerrichtingen avo en bo beslaan meestal het gehele afstudeerjaar; bij twee hogescholen start de afstudeerrichting in het tweede semester van het derde jaar, vanwege een minor in jaar 4. Studenten kiezen dus aan het begin of het einde van jaar 3 voor een richting. De richtingen bestaan uit een stage, afstudeeropdracht en op de richting toegesneden (generiek) onderwijs. In de eerste fase van de opleiding wordt in generieke vakken ook waar mogelijk gedifferentieerd naar avo, vmbo en mbo; die differentiatie is in de herijkte kennisbasis voor de tweedegraads opleidingen in 2018 steviger verankerd. Minoren (verdiepend of verbredend) zijn doorgaans in jaar 3 of 4 gepositioneerd. Enkele hogescholen hebben de minorruimte verkleind of geschrapt om ruimte te maken voor de afstudeerrichtingen avo en bo.

Hoe is de belangstelling ervoor onder (verschillende type) studenten?

De belangstelling voor het vmbo/mbo als werkveld is onder studenten duidelijk gegroeid; het aandeel studenten dat kiest voor een eindstage in het (v)mbo c.q. voor de afstudeerrichting beroepsgericht onderwijs is gestegen van ongeveer een derde tot ongeveer de helft. De instromende mbo-studenten hebben volgens geïnterviewden meer belangstelling voor de richting bo en de instromende havisten/vwo'ers meer voor de avo-richting.

Wat zijn de ervaringen en eventuele belemmeringen? Wat zien de opleidingen als risico's/aandachtspunten bij mogelijke aanvullende specialisaties en wat als voordelen/kansen?

Bij studenten werden bij de opzet van de afstudeerrichtingen veel vragen gezien; studenten waren bang dat een afstudeerrichting hun baankansen en perspectieven zouden verkleinen. Inmiddels zijn de afstudeerrichtingen meer ingeburgerd en geaccepteerd, zo blijkt uit de interviews.

Het belang van het vmbo en mbo als lesgebied wisselt per lerarenopleiding. Voor bijvoorbeeld het vak aardrijkskunde is het (v)mbo nauwelijks van belang; voor het vak Nederlands wel. Het aanbod aan stageplekken is daardoor ook wisselend, waardoor het in de eerste studie jaren niet haalbaar is om elke student stage te laten lopen in elke onderwijssoort. Ook voor grote lerarenopleidingen zoals Engels en geschiedenis is dat een uitdaging. Bij lerarenopleidingen is voorts een belemmering dat van oudsher lerarenopleiders academisch opgeleid zijn en weinig ervaring hebben met beroepsopleiding. Opleidingen zetten thans in op het daarnaast aantrekken van meer opleiders met kennis van het beroepsgerichte onderwijs en op het nauwer samenwerken met het mbo-veld en opleidingscholen in het mbo.

Hoe wordt gedacht over mogelijke aanvullende specialisaties met als doel meer studenten naar de opleiding te trekken en te behouden? Hoe waardeert het scholenveld hetgeen de lerarenopleidingen bieden qua specialisatie? Is er behoefte aan aanvulling? Op welke wijze?

In dit onderzoek is geen duidelijke, gedragen behoefte aan andere specialisaties gebleken. In het algemeen benoemen recent afgestudeerden wel dat er behoefte is aan meer verdiepingsmogelijkheden. Verdiepende thema's die desgevraagd door respondenten worden genoemd, zijn echter grotendeels in de context van een afstudeerrichting te plaatsen. Binnen de afstudeerrichting beroepsgericht onderwijs wordt dan onder meer gepleit voor meer specifieke aandacht voor gedragsproblematiek in het mbo, studiekeuze- en loopbaanbegeleidingen, coaching en mentorschap en in (v)mbo, klassenmanagement in het (v)mbo, jongerenproblematiek en de zorg daarbij. Daarbuiten is vaakst genoemd de behoefte aan verdieping op het gebied van differentiatievaardigheden (onderwijs kunnen aanpassen aan verschillen bij leerlingen).

Het afnemend scholenveld waardeert per saldo de inzet op afstudeerrichtingen positief, maar ziet duidelijk ruimte voor verdere verbeteringen bij de inhoudelijke invulling (naast stage en afstudeerwerkstuk) van het onderwijs aan de lerarenopleidingen. Meer aandacht voor de specifieke context, de leerlingenpopulatie en de omgeving waarin leraren in het (v)mbo werken is daarbij een centrale lijn.

8.3 Afrondende conclusies en adviezen

De lerarenopleidingen voor het po en vo zijn alle aan de slag gegaan met de (versterking van de) afgesproken specialisaties en afstudeerrichtingen. Bij de pabo's is het onderscheid tussen het jonge kind en het oudere kind van oudsher al een belangrijk element in de opleiding; het onderwijs aan kleuters wordt als een wezenlijk andere benadering gezien dan lesgeven aan leerlingen in groep 7 en 8. De versterking van de specialisaties JK en OK heeft de afgelopen jaren gezorgd voor een revitalisatie binnen de pabo's van de specifieke kennis die nodig is voor het kleuteronderwijs; die kennis was deels in de verdrukking gekomen. De pabo's zijn bezig met het verder versterken en inhoudelijk verstevigen van vooral de JK-lijn en willen daar de komende periode mee doorgaan. Dat is ook gewenst omdat uit het voorliggende onderzoek bovenal blijkt dat er behoefte is aan een stevige inhoudelijke invulling met specifieke thema's, voor het jonge kind maar ook voor het oudere kind. Bij de concrete invulling van de specialisaties blijkt dat pabo's, in de beleving van studenten en alumni, verschillend presteren en dat specialisaties ook verschillend zijn gepositioneerd. De positionering van de specialisatie in studiejaar 3 lijkt het meest effectief, omdat daardoor studenten zo gewenst keuzes in jaar 4 in het verlengde van de specialisatie kunnen maken en zo de specialisatie verder kunnen versterken. Een bewuste inzet vanuit de pabo op meer synergie in de keuzes in studie jaren 3 en 4 kan dat nog versterken. Aanbevelingen zijn, vanuit het oogpunt van optimalisatie van leeftijdsspecialisaties, hiermee:

- ✓ Start zo mogelijk de leeftijdsspecialisatie in jaar 3.
- ✓ Faciliteer dat andere keuzes in jaar 3 en 4 zo gewenst goed in lijn met de leeftijdsspecialisatie kunnen worden gemaakt.
- ✓ Versterk de inhoudelijke, verdiepende, thematische component in de specialisatiefase.
- ✓ Heb daarbij als pabo's (ook gezamenlijk) aandacht voor de specifieke thema's voor het jonge kind die blijkens dit onderzoek het minst verdieping en specifieke aandacht hebben in de opleiding en waarbij er ook geen pabo duidelijk als voortrekker lijkt te fungeren. Dat betreft de thema's gedragsproblemen en regulering bij jonge kinderen, voor- en vroegschoolse educatie en klassenmanagement in de kleutergroepen.

De tweedegraads lerarenopleidingen komen van een ander startpunt. Zit bij pabo's het onderscheid tussen het jonge en oudere kind in de genen van de opleiding, bij de tweedegraads lerarenopleidingen was de aandacht lange tijd vooral op het avo gericht en hadden lerarenopleiders ook weinig kennis van en ervaring met het (v)mbo. De verandering en cultuuromslag is daarmee in de lerarenopleidingen in dat opzicht groter dan bij de pabo's. Daarbij lijken de tweedegraads lerarenopleidingen qua algemene opzet van het curriculum weliswaar meer op elkaar (met een basis van vakinhoud en vakdidactiek, een minor en een afstudeerjaar) dan de pabo's, maar zijn de verschillen op ander vlak groter; de vakinhoud en vakdidactiek verschillen uiteraard per vakopleiding en voor sommige lerarenopleidingen is het (v)mbo van (zeer) beperkt belang als werkveld. De afstemming met het (v)mbo-veld is dan per vakopleiding verschillend, waarbij veel vakopleidingen relatief klein zijn. In het algemeen is een aanbevelenswaardige lijn voor de lerarenopleidingen (deels ook al vastgelegd in de actuele kennisbasis voor de opleidingen):

- ✓ Differentieer zoveel mogelijk in generieke vakken naar de drie onderwijssoorten avo, vmbo en mbo.
- ✓ In de afstudeerrichtingen zou de cesuur tussen enerzijds mbo en vmbo-bb/kb en anderzijds vmbo-tl/gl en avo (mede) bepalend moeten zijn, met name bij de aandacht voor de pedagogisch-didactische omgeving.
- ✓ Bied meer inhoudelijke, specifieke verdieping in de afstudeerrichtingen, met onder meer gerichte aandacht voor de specifieke pedagogische omgeving in het (v)mbo. Stimuleer dat studenten in de eerste studiefase al zo veel mogelijk in (korte) stages kennismaken met zowel avo/vmbo-gl/tl als vmbo-bb/kb en mbo.
- ✓ Overweeg om de afstudeerrichtingen net als bij de pabo's als specialisaties in jaar 3 te positioneren (bij twee hogescholen starten de richtingen avo/bo al in semester 2 van jaar 3). Dit biedt meer waarborgen dat de specialisatie een voldoende omvang (minimaal 60 studiepunten) en diepgang heeft en biedt studenten de mogelijkheid om keuzes in het afstudeerjaar ook in de gekozen richting te maken. Dat kan dan worden ondersteund met keuzevakken of minoren in het afstudeerjaar die specifiek op avo of (v)mbo zijn gericht.

Bijlage I: Tabellen

8.4 Vragenlijst 1: leraren en schoolleiders po en vo

Tabel 8.1: In welke sector werkt u?

Primair onderwijs	63%
Integraal Kindcentrum -IKC	2%
Praktijkonderwijs	0%
Vmbo/mavo	34%
Havo	13%
Vwo	10%
Mbo	1%
(n)	1.345

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk

Tabel 8.2: Wat is uw functie in het po/IKC?

Leraar	57%
Intern begeleider/remedial teacher	7%
Schoolleider/directeur/teamleider	40%
Schoolbestuurder	1%
Onderbouwcoördinator	4%
Bovenbouwcoördinator	3%
(n)	851

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk

Tabel 8.3: In welke groep(en) geeft u les?

Voorschoolse groep/peuters	0%
Groep 1	35%
Groep 2	36%
Groep 3	24%
Groep 4	21%
Groep 5	22%
Groep 6	21%
Groep 7	19%
Groep 8	16%
(n)	483

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk

Tabel 8.4: Welke opleiding(en) heeft u afgerond?

Kleuterkweek	12%
Pabo	57%
Tweedegraads lerarenopleiding	33%
Eerstegraads lerarenopleiding	4%
Andere opleiding	24%
(n)	1.345

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk

Tabel 8.5: Wat is uw functie in het pro/vmbo/mavo/havo/vwo/mbo?

Leraar	89%
Schoolleider/bestuurder	14%
(n)	497

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk

Tabel 8.6: In welk vakgebied geeft u les?

Talen	33%
Natuur en techniek	18%
Maatschappij/wereldvakken/inburgering	17%
Verzorging	1%
Cultuur/kunst	4%
Lichamelijke opvoeding	1%
Beroepsgerichte vakken	16%
Anders	11%
(n)	442

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.7: In welke jaren geeft u les?

Onderbouw	20%
Bovenbouw	25%
Beide	55%
(n)	442

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.8: In welk jaar heeft u de pabo afgerond?

2014-2018	3%
2009-2013	11%
2004-2008	15%
1999-2003	15%
1994-1998	14%
1989-1993	10%
1984-1988	10%
1979-1983	12%
1978 of eerder	11%
(n)	764

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.9: In welk jaar heeft u de tweedegraads lerarenopleiding afgerond?

2014-2018	14%
2009-2013	17%
2004-2008	14%
1999-2003	14%
1994-1998	8%
1989-1993	9%
1984-1988	11%
1979-1983	9%
1978 of eerder	3%
(n)	440

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.10: Welke leeftijdsspecialisatie heeft u op de pabo gevolgd?

Geen	16%
Jonge kind	43%
Oudere kind	41%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.11: Hoe beoordeelt u die specialisatie?

Ontoereikend	19%
Redelijk	65%
Goed	16%
(n)	31

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.12: In hoeverre heeft u in uw opleiding de onderbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	11%
Matig	22%
Redelijk	30%
Goed	19%
Zeer goed	19%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.13: In hoeverre heeft u in uw opleiding de middenbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	3%
Matig	14%
Redelijk	30%
Goed	49%
Zeer goed	5%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.14: In hoeverre heeft u in uw opleiding de bovenbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	5%
Matig	8%
Redelijk	32%
Goed	41%
Zeer goed	14%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.15: In hoeverre was er op de pabo aandacht voor de specifieke kennis en vaardigheden (afgezien van de stage) die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind?

Onvoldoende	5%
Matig	22%
Redelijk	41%
Goed	22%
Zeer goed	11%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.16: In hoeverre was er op de pabo aandacht voor de specifieke kennis en vaardigheden (afgezien van de stage) die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind?

Onvoldoende	8%
Matig	14%
Redelijk	43%
Goed	35%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.17: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid om te werken in de andere bouw(en) dan uw leeftijdsspecialisatie?

Onvoldoende	3%
Matig	19%
Redelijk	39%
Goed	35%
Zeer goed	3%
(n)	31

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.18: Wat vindt u van de mogelijkheden voor studenten op de pabo om zich nader te specialiseren in een vak?

Veel te weinig	16%
Te weinig	43%
Goed zo	24%
Weet niet	16%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.19: Wat vindt u van de mogelijkheden voor studenten op de pabo om zich nader te specialiseren op een thema (zoals ICT)?

Veel te weinig	11%
Te weinig	46%
Goed zo	30%
Weet niet	14%
(n)	37

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.20: Heeft u een leeftijdsspecialisatie op de pabo gevolgd?

Nee	47%
Ja, het jonge kind	25%
Ja, het oudere kind	28%
(n)	727

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.21: Hoe beoordeelt u die specialisatie?

Ontoereikend	23%
Redelijk	55%
Goed	23%
(n)	386

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.22: In hoeverre heeft u in uw opleiding de onderbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	15%
Matig	18%
Redelijk	28%
Goed	29%
Zeer goed	10%
(n)	727

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.23: In hoeverre heeft u in uw opleiding de middenbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	2%
Matig	7%
Redelijk	33%
Goed	48%
Zeer goed	9%
(n)	727

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.24: In hoeverre heeft u in uw opleiding de bovenbouw in het basisonderwijs leren kennen?

Onvoldoende	3%
Matig	8%
Redelijk	30%
Goed	45%
Zeer goed	14%
(n)	727

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Begeleidt u (wel eens) startende leraren op uw school? Of deelt u samen met een recent (na 2012) afgestudeerde de verantwoordelijkheid voor een groep?

Ja	65%
Nee	35%
(n)	356

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.25: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de onderbouw?

▪ Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen	21%
▪ Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid	3%
▪ Startende leraren missen nog vaardigheden, maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing	22%
▪ De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw	26%
▪ De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de onderbouw	28%
(n)	788

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.26: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de bovenbouw?

▪ Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen	16%
▪ Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid	5%
▪ Startende leraren missen nog vaardigheden, maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing	39%
▪ De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de bovenbouw	27%
▪ De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor de bovenbouw	14%
(n)	788

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.27: Welke afstudeerrichting heeft u aan de tweedegraads lerarenopleiding gevolgd?

Geen	24%
Beroepsgericht onderwijs	25%
Algemeen vormend onderwijs	25%
Anders	27%
(n)	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.28: In hoeverre heeft u tijdens uw opleiding de verschillende onderwijssoorten (mbo, vmbo, havo, vwo) in het tweedegraads lesgebied elk leren kennen?

Onvoldoende	19%
Matig	32%
Redelijk	27%
Goed	21%
Zeer goed	1%
(n)	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.29: Welke onderwijssoort(en) is/zijn naar uw mening onderbelicht gebleven in de tweedegraads lerarenopleiding?

Mbo	52%
Vmbo	48%
Havo	16%
Vwo	25%
Geen	11%
(n)	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk.

Tabel 8.30: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het (v)mbo?

Onvoldoende	19%
Matig	19%
Redelijk	24%
Goed	38%
(n)	21

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.31: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het avo?

Matig	19%
Redelijk	38%
Goed	38%
Zeer goed	5%
(n)	21

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.32: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het algemeen voorbereidend onderwijs?

Onvoldoende	5%
Matig	19%
Redelijk	57%
Goed	19%
(n)	21

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.33: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het beroepsgerichte onderwijs?

Onvoldoende	38%
Matig	19%
Redelijk	24%
Goed	14%
Zeer goed	5%
(n)	21

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.34: Wat vindt u in het algemeen van de mogelijkheden voor studenten op de tweedegraads lerarenopleiding om zich nader te specialiseren in een thema (zoals ICT in het onderwijs)?

Veel te weinig	16%
Te weinig	31%
Goed zo	38%
Te veel	2%
Veel te veel	4%
Weet niet	9%
(n)	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.35: Wat vindt u in het algemeen van de mogelijkheden voor studenten op de tweedegraads lerarenopleiding om zich nader te specialiseren in een lesaanpak/didactiek?

Veel te weinig	6%
Te weinig	31%
Goed zo	45%
Te veel	6%
Veel te veel	4%
Weet niet	9%
(n)	85

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.36: Begeleidt u (wel eens) startende leraren op uw school of werkt u samen met een recent (na 2013) afgestudeerde leraar?

Ja	81%
Nee	19%
(n)	302

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.37: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren zijn voorbereid op het werken in het vmbo?

▪ Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen	20%
▪ Startende leraren zijn goed voorbereid op het lesgeven in het vmbo	2%
▪ Startende leraren missen vaardigheden om in het vmbo te werken, dat verbetert met ervaring en eventueel nascholing	23%
▪ De lerarenopleiding dient meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor lesgeven in het vmbo	32%
▪ De lerarenopleiding dient veel meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden voor lesgeven in het vmbo	22%
(n)	355

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.38: Welke kennis en/of vaardigheden met betrekking tot het vmbo zouden de lerarenopleidingen meer aandacht kunnen geven?

▪ Kennis van leerlingen(problematiek), achtergronden en context in het vmbo	78%
▪ Vakinhoudelijke kennis en leerlijnen in het vmbo	28%
▪ Vakdidactiek in het vmbo	51%
▪ Pedagogische kennis voor het vmbo	77%
(n)	193

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018. Meerdere antwoorden mogelijk.

Tabel 8.39: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op het jonge kind (4-7 jaar)?

Helemaal niet	9%
Enigszins	10%
Redelijk	16%
Sterk	36%
Zeer sterk	29%
(n)	851

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.40: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op het oudere kind (7-12 jaar)?

Helemaal niet	12%
Enigszins	16%
Redelijk	32%
Sterk	32%
Zeer sterk	8%
(n)	851

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.41: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op kinderen jonger dan 4 jaar?

Helemaal niet	30%
Enigszins	35%
Redelijk	20%
Sterk	12%
Zeer sterk	3%
(n)	851

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.42: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op leerlingen 12-14 jaar?

Helemaal niet	27%
Enigszins	34%
Redelijk	25%
Sterk	11%
Zeer sterk	3%
(n)	851

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.43: Heeft u behoefte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding op het beroepsonderwijs?

Helemaal niet	20%
Enigszins	19%
Redelijk	24%
Sterk	30%
Zeer sterk	7%
(n)	497

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.44: Heeft u behoefte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding op het algemeen vormend onderwijs?

Helemaal niet	22%
Enigszins	23%
Redelijk	28%
Sterk	23%
Zeer sterk	4%
(n)	497

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

8.5 Vragenlijst 2: vierdejaars pabo-studenten en recente pabo-alumni

Tabel 8.45: Welke leeftijdsspecialisatie of minor volg(de) je op de pabo?

Jonge kind	45%
Oudere kind	55%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.46: Aan welke pabo volg(de) je je opleiding?

Avans Hogeschool	6%
Christelijke Hogeschool Ede	3%
De Haagse Hogeschool	1%
De Nieuwste Pabo	2%
Driestar educatief	16%
Fontys Hogescholen	4%
Hanzehogeschool Groningen	2%
Hogeschool Inholland	23%
Hogeschool IPABO Amsterdam Alkmaar	5%
Hogeschool Leiden	4%
Hogeschool Rotterdam	5%
Hogeschool Utrecht	1%
Hogeschool van Amsterdam	0%
Hogeschool van Arnhem en Nijmegen	2%
Iselinge Hogeschool	2%
Katholieke PABO Zwolle	4%
Marnix Academie	5%
NHL Stenden Hogeschool	0%
Pedagogische Hogeschool De Kempel	7%
Saxion Hogeschool	3%
Thomas More Hogeschool	2%
Windesheim	5%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.47: In welk studiejaar zit je of ben je afgestudeerd?

Ik zit in het vierde jaar van de pabo	57%
Ik ben afgestudeerd in 2016	15%
Ik ben afgestudeerd in 2017	11%
Ik ben afgestudeerd in 2018	17%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.48: Volg je momenteel de post-hbo opleiding Jonge kind of heb je die in de afgelopen jaren gevolgd?

Ja	9%
Nee	91%
(n)	180

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.49: Mijn post-hbo opleiding traject helpt me om een gespecialiseerde leerkracht in de onderbouw te worden

Oneens	6%
Eens	41%
Zeer eens	53%
(n)	17

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.50: De post-hbo opleiding bouwt goed voort op mijn specialisatierichting Jonge Kind aan de pabo

Oneens	12%
Niet eens/ niet oneens	18%
Eens	47%
Zeer eens	12%
N.v.t.	12%
(n)	17

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.51: Mijn specialisatie Jonge Kind aan de pabo vormde een goede basis om daarna met werkervaring en nascholing een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te kunnen worden

Zeer oneens	6%
Oneens	18%
Niet eens/ niet oneens	6%
Eens	29%
Zeer eens	35%
N.v.t.	6%
(n)	17

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.52: Loop of liep je je eindstage aan de pabo op een formeel erkende 'Opleidingsschool' of op een andere basisschool?

Op een opleidingsschool	44%
Op een 'gewone' basisschool	39%
Weet ik (nog) niet	17%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.53: Werk je thans in het basisonderwijs en zo ja, in welke groep sta je voornamelijk?

Nee, ik werk (nog) niet in het basisonderwijs	12%
Ik werk in de onderbouw (groep 1-2)	26%
Ik werk in de middenbouw (groep 3-6)	46%
Ik werk in de bovenbouw (groep 7-8)	16%
(n)	396

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.54: In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw?

Onvoldoende	4%
Matig	15%
Redelijk	39%
Goed	38%
Zeer goed	5%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.55: In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de midden- en bovenbouw?

Onvoldoende	1%
Matig	6%
Redelijk	29%
Goed	56%
Zeer goed	8%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.56: Hoe beoordeel je de rol van je stageschool in je specialisatiefase aan de pabo bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind?

Onvoldoende	1%
Matig	5%
Redelijk	20%
Goed	54%
Zeer goed	20%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.57: In welk gedeelte van je pabo-opleiding is de specialisatie jonge kind of oudere kind aangeboden?

Alleen in jaar 3	22%
In jaar 3 en in jaar 4	53%
Alleen in jaar 4	13%
Anders	12%
(n)	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.58: Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind

Niet van toepassing	6%
Weinig van toepassing	12%
Redelijk van toepassing	19%
Van toepassing	41%
Zeer van toepassing	22%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.59: Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind

Niet van toepassing	9%
Weinig van toepassing	19%
Redelijk van toepassing	22%
Van toepassing	34%
Zeer van toepassing	16%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.60: Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind

Niet van toepassing	11%
Weinig van toepassing	17%
Redelijk van toepassing	22%
Van toepassing	31%
Zeer van toepassing	19%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.61: Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind

Niet van toepassing	5%
Weinig van toepassing	12%
Redelijk van toepassing	19%
Van toepassing	44%
Zeer van toepassing	19%
(n)	508

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.62: Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind

Niet van toepassing	4%
Weinig van toepassing	12%
Redelijk van toepassing	19%
Van toepassing	43%
Zeer van toepassing	22%
(n)	508

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.63: Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind

Niet van toepassing	13%
Weinig van toepassing	21%
Redelijk van toepassing	22%
Van toepassing	31%
Zeer van toepassing	12%
(n)	508

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.64: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op de sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het jonge kind?

Onvoldoende	1%
Matig	9%
Redelijk	24%
Goed	53%
Zeer goed	13%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.65: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op de motorische en lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind?

Onvoldoende	3%
Matig	13%
Redelijk	31%
Goed	44%
Zeer goed	10%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.66: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen?

Onvoldoende	9%
Matig	30%
Redelijk	33%
Goed	23%
Zeer goed	5%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.67: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op hoe jonge kinderen leren (spelend leren) en de begeleiding daarvan?

Onvoldoende	5%
Matig	11%
Redelijk	22%
Goed	42%
Zeer goed	20%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.68: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op het observeren en volgen van de ontwikkeling van jonge kinderen?

Onvoldoende	8%
Matig	14%
Redelijk	29%
Goed	39%
Zeer goed	11%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.69: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op klassenmanagement in de kleutergroepen?

Onvoldoende	12%
Matig	25%
Redelijk	31%
Goed	26%
Zeer goed	7%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.70: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op theorieën over ontwikkeling jonge kind (ontwikkelfasen, zone van naaste ontwikkeling)?

Onvoldoende	2%
Matig	7%
Redelijk	16%
Goed	55%
Zeer goed	21%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

Tabel 8.71: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op voor- en vroegschoolse educatie?

Onvoldoende	14%
Matig	30%
Redelijk	33%
Goed	21%
Zeer goed	2%
(n)	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018.

8.6 Bewerkte tabellen

Tabel 8.72: Beoordeling rol stageschool in specialisatiefase bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind, naar studiestatus

	Gem.	n
Vierde jaar pabo	3,9	229
Pabo in 2016, 2017 of 2018 afgerond	3,8	180
Totaal	3,9	409

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed

Tabel 8.73: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw, naar specialisatie en werkplek

	Gem.	n
Specialisatie Jonge kind	3,5	409
Werkzaam in de onderbouw (groep 1-2)	3,1	102
Totaal	3,3	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed

Tabel 8.74: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de midden- en bovenbouw, naar specialisatie en werkplek

	Gem.	n
Specialisatie Oudere kind	3,8	508
Ik werk in de middenbouw (groep 3-6)	3,6	182
Ik werk in de bovenbouw (groep 7-8)	3,6	64
Totaal	3,6	917

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed

Tabel 8.75: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in een bouw, gemiddeld per pabo

Pabo	Onderbouw	Midden-/bovenbouw
A	3,0	3,6
B	3,2	3,7
C	3,2	3,8
D	2,9	3,3
E	3,0	3,4
F	3,4	3,6
G	3,3	3,8
H	3,2	3,6
I	3,7	3,8
J	3,7	3,7
K	3,6	3,9
L	3,5	3,9
M	3,1	3,8
N	3,1	3,8
Totaal	3,2	3,6

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=onvoldoende; 5=zeer goed; minimale (totale) respons per pabo: 25; n=836.

Tabel 8.76: Specifieke invulling van de specialisatie jonge kind tijdens pabo-opleiding, gemiddeld per pabo (n=361)

Pabo	In algemene vakken (zoals onderwijskunde) is een specifiek accent op het jonge kind	Bij vakgerichte vakken (zoals rekenen) is een specifiek accent op het jonge kind	Er zijn aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden nodig voor lesgeven aan het jonge kind
A	3,3	3,0	2,5
B	3,9	3,3	4,1
C	4,1	4,1	3,6
D	3,2	2,9	3,1
E	2,9	2,9	2,6
F	4,4	3,6	4,3
G	3,5	3,5	3,2
H	4,0	3,2	3,3
I	4,0	3,5	2,9
J	4,0	3,8	3,9
K	3,6	3,0	4,0
L	4,4	4,3	4,1
M	3,5	2,9	3,0
N	3,7	3,1	3,5
Totaal	3,6	3,3	3,3

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; gemiddelde scores: 1=niet van toepassing; 5=zeer van toepassing; minimale (totale) respons per pabo: 25

Tabel 8.77: Specifieke invulling van de specialisatie oudere kind tijdens pabo-opleiding, gemiddeld per pabo (n=475)

	Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.	Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.	Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind.
A	3,5	3,5	2,9
B	3,6	3,6	3,5
C	4,0	4,4	3,2
D	3,4	2,9	2,8
E	2,9	3,2	2,5
F	3,8	3,8	3,1
G	3,8	4,0	2,8
H	3,9	4,1	4,0
I	3,1	2,8	2,5
J	4,2	4,0	3,7
K	3,3	3,1	3,8
L	3,8	3,8	3,3
M	5,0	4,0	3,7
N	3,7	3,5	3,1
Totaal	3,6	3,7	3,0

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=niet van toepassing; 5=zeer van toepassing; minimale (totale) respons per pabo: 25

Tabel 8.78: Gelegenheid tijdens pabo-opleiding tot inhoudelijke verdieping op thema's, specialisatie JK, gemiddeld per pabo (n=361)

Pabo	De sociaal-emotionele, cognitieve ontwikkeling van het jonge kind	De motorische, lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind	Gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen	Hoe jonge kinderen leren (spelend leren) en de begeleiding daarvan	Het observeren en volgen van de ontwikkeling van jonge kinderen	Klassenmanagement in kleutergroepen	Theorieën over ontwikkeling jonge kind	Voor- en vroeg-schoolse educatie
A	3,5	3,3	2,8	3,4	3,3	2,8	3,7	2,1
B	4,1	4,1	2,8	4,3	3,9	3,0	4,3	4,0
C	4,0	3,6	3,1	3,9	3,6	3,2	4,2	3,0
D	3,3	3,0	2,4	3,0	3,0	2,3	3,4	2,0
E	3,3	3,2	2,7	3,0	2,8	2,5	3,5	2,5
F	4,1	3,6	3,3	4,5	4,2	3,9	4,4	2,9
G	3,9	3,3	3,3	3,8	3,5	2,5	4,0	2,4
H	3,6	3,4	2,7	3,1	2,8	2,9	3,8	2,4
I	4,0	3,7	2,7	3,6	3,3	3,1	4,2	3,0
J	3,8	3,7	3,0	3,8	3,4	3,2	3,9	2,8
K	3,8	3,6	2,9	3,8	3,7	3,4	4,1	2,9
L	4,0	3,0	3,4	4,4	3,6	3,4	4,0	3,4
M	3,8	3,9	2,5	3,8	3,3	2,5	3,8	2,5
N	3,7	3,5	2,9	3,9	3,4	2,9	3,7	2,6
Totaal	3,7	3,4	2,8	3,6	3,3	2,9	3,8	2,7

Bron: ResearchNed/OCW: Specialisatiemogelijkheden in lerarenopleidingen, 2018; 1=niet van toepassing; 5=zeer van toepassing; minimale (totale) respons per pabo: 25

Bijlage II: Vragenlijsten

Vragenlijst 1: Uitgezet juli 2018 onder leerkrachten en schoolleiders in po en vmbo.

- V1. In welke sector werkt u? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Primair onderwijs
  - 2 Integraal Kindcentrum -IKC
  - 3 Praktijkonderwijs
  - 4 Vmbo/mavo
  - 5 Havo
  - 6 Vwo
  - 7 Mbo
- V2. Wat is uw functie? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Leraar
  - 2 Intern begeleider/remedial teacher
  - 3 Schoolleider/directeur/teamleider
  - 4 Schoolbestuurder
  - 5 Onderbouwcoördinator
  - 6 Bovenbouwcoördinator
- V3. Wat is uw functie? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Leraar
  - 2 Schoolleider/bestuurder
- V4. In welke groep(en) geeft u les? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Voorschoolse groep/peuters
  - 2 Groep 1
  - 3 Groep 2
  - 4 Groep 3
  - 5 Groep 4
  - 6 Groep 5
  - 7 Groep 6
  - 8 Groep 7
  - 9 Groep 8
- V5. In welk vakgebied geeft u les?
- 1 Talen
  - 2 Natuur en techniek
  - 3 Maatschappij/wereldvakken/inburgering
  - 4 Verzorging
  - 5 Cultuur/kunst
  - 6 Lichamelijke opvoeding
  - 7 Beroepsgerichte vakken
  - 8 Anders
- V6. Welke opleiding(en) heeft u afgerond? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Kleuterweek
  - 2 Pabo
  - 3 Tweedegraads lerarenopleiding
  - 4 Eerstegraads lerarenopleiding
  - 5 Andere opleiding
- V7. In welke jaren geeft u les?
- 1 Onderbouw
  - 2 Bovenbouw
  - 3 Beide
- V8. In welk jaar heeft u de pabo afgerond?
- V9. In welk jaar heeft u de tweedegraads lerarenopleiding afgerond?
- V10. Welke leeftijdsspecialisatie heeft u op de pabo gevolgd?
- 1 Geen
  - 2 Jonge kind
  - 3 Oudere kind

- V11. Hoe beoordeelt u die specialisatie? [Ontoereikend -redelijk -goed]
- V12. In hoeverre heeft u in uw opleiding elke bouw in het basisonderwijs leren kennen? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V13. In hoeverre was er op de pabo aandacht voor de specifieke kennis en vaardigheden (afgezien van de stage) die nodig zijn om les te geven aan: [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
 V13a het jonge kind?
 V13b het oudere kind?
- V14. In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid om te werken in de andere bouw(en) dan uw leeftijdsspecialisatie? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V15. Wat vindt u van de mogelijkheden voor studenten op de pabo om zich nader te specialiseren op de volgende punten? [veel te weinig – te weinig – goed zo – te veel – veel te veel]
 V15a In een vak
 V15b Op een thema, zoals ICT
- V16. Welke specialisatiemogelijkheden mist(e) u in de pabo?
 1 Geen
 2 Open antwoordmogelijkheid
- V17. Begeleidt u (wel eens) startende leraren op uw school? Of deelt u samen met een recent (na 2012) afgestudeerde de verantwoordelijkheid voor een groep?
 1 Ja
 2 Nee
- V18. Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de onderbouw? Welk antwoord geeft uw mening het beste weer?
 1 Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen
 2 Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid
 3 Startende leraren missen nog vaardigheden maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing
 4 De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor de onderbouw
 5 De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor de (onderbouw)
- V19. Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de bovenbouw? Welk antwoord geeft uw mening het beste weer?
 1 Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen
 2 Startende leraren zijn m.i. goed voorbereid
 3 Startende leraren missen nog vaardigheden maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing
 4 De pabo zou meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor de bovenbouw
 5 De pabo zou veel meer aandacht moeten besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor de bovenbouw
- V20. Welke leeftijdsgroepen zou de pabo volgens u meer aandacht moeten geven? (meerdere antwoorden mogelijk)
 1 Groep 1-2
 2 Groep 3-4
 3 Groep 5-6
 4 Groep 7-8
- V21. Welke afstudeerrichting heeft u aan de tweedegraads lerarenopleiding gevolgd?
 1 Geen
 2 Beroepsgericht onderwijs
 3 Algemeen vormend onderwijs
 4 Anders, namelijk:
- V22. In hoeverre heeft u tijdens uw opleiding de verschillende onderwijssoorten (mbo, vmbo, havo/vwo) in het tweedegraads lesgebied elk leren kennen? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]

- V23. Welke onderwijssoort(en) is/zijn naar uw mening onderbelicht gebleven in de tweedegraads lerarenopleiding? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Mbo
  - 2 Vmbo
  - 3 Havo
  - 4 Vwo
  - 5 Geen
- V24. U heeft zich aan de tweedegraads lerarenopleiding gespecialiseerd in beroepsgericht onderwijs. In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het (v)mbo? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V25. U heeft zich aan de tweedegraads lerarenopleiding gespecialiseerd in algemeen voorbereidend onderwijs. In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het avo? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V26. In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het algemeen voorbereidend onderwijs? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V27. In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het beroepsgerichte onderwijs? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V28. Wat vindt u in het algemeen van de mogelijkheden voor studenten op de tweedegraads lerarenopleiding om zich nader te specialiseren in een: [veel te weinig – te weinig – goed zo – te veel – veel te veel]
- V28a Lesaanpak, didactiek
V28b Op een thema, zoals ICT
- V29. Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren zijn voorbereid op het werken in het vmbo? Welk antwoord geeft uw mening het beste weer?
- 1 Weet ik niet/kan ik onvoldoende beoordelen
  - 2 Startende leraren zijn goed voorbereid op het lesgeven in het vmbo
  - 3 Startende leraren missen nog vaardigheden om in het vmbo te werken, maar dat verbetert vanzelf met ervaring en eventueel nascholing
  - 4 De lerarenopleiding dient meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor lesgeven in het vmbo
  - 5 De lerarenopleiding dient veel meer aandacht te besteden aan specifieke kennis en vaardigheden die van belang zijn voor lesgeven in het vmbo
- V30. Welke kennis en/of vaardigheden met betrekking tot het vmbo zouden de lerarenopleidingen meer aandacht kunnen geven? (meerdere antwoorden mogelijk)
- 1 Kennis van leerlingen(problematiek), achtergronden en context in het vmbo
  - 2 Vakinhoudelijke kennis en leerlijnen in het vmbo
  - 3 Vakdidactiek in het vmbo
- V31. Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op: [helemaal niet – enigszins – redelijk – sterk – zeer sterk]
- V31a het jonge kind (4-7 jaar)
V31b het oudere kind (7-12 jaar)
V31c kinderen jonger dan 4 jaar
V31d leerlingen 12-14 jaar
- V32. Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de lerarenopleiding op: [helemaal niet – enigszins – redelijk – sterk – zeer sterk]
- V32a het beroepsonderwijs
V32b het algemeen vormend onderwijs
- V33. Welke onderdelen op de lerarenopleiding zouden volgens u juist minder aandacht kunnen krijgen, om eventueel meer ruimte te kunnen maken in het curriculum voor specialisatie? [Open antwoordmogelijkheid]
- V34. Tot slot geven we u graag gelegenheid voor eventuele slotopmerkingen over specialiseren in de lerarenopleiding. [Open antwoordmogelijkheid]

Vragenlijst 2: Uitgezet november 2018 onder vierdejaars pabo-studenten, recente pabo-alumni en deelnemers aan de post-hbo opleiding Jonge Kind

- V1. Welke leeftijdsspecialisatie of minor volg(de) je op de pabo?
- 1 Jonge kind
  - 2 Oudere kind
  - 3 Anders / geen
- V2. Aan welke pabo volg(de) je je opleiding?
- V3. In welk studiejaar zit je of ben je afgestudeerd?
- 1 Ik zit in het vierde jaar van de pabo
  - 2 Ik ben afgestudeerd in 2016
  - 3 Ik ben afgestudeerd in 2017
  - 4 Ik ben afgestudeerd in 2018
  - 5 Ik ben vóór 2016 afgestudeerd
  - 6 Anders
- V4. Volg je momenteel de post-hbo opleiding Jonge kind of heb je die in de afgelopen jaren gevolgd?
- 1 Ja
  - 2 Nee
- V5. Je volgt of volgde een post-hbo opleiding Jonge Kind. Kun je bij de stellingen aangeven in hoeverre je het daarmee eens bent? [Zeer oneens – oneens -niet eens/niet oneens – eens – zeer eens – nvt]
- V5a Mijn post-hbo opleiding traject helpt me om een gespecialiseerde leerkracht in de onderbouw te worden.
- V5b De post-hbo opleiding bouwt goed voort op mijn specialisatierichting Jonge Kind aan de pabo.
- V5c Mijn specialisatie Jonge Kind aan de pabo vormde een goede basis om daarna met werkervaring en nascholing een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te kunnen worden.
- V6. Loop of liep je je eindstage aan de pabo op een formeel erkende ‘Opleidingsschool’ of op een andere basisschool?
- 1 Op een opleidingsschool
  - 2 Op een ‘gewone’ basisschool
  - 3 Weet ik (nog) niet
- V7. Werk je thans in het basisonderwijs en zo ja, in welke groep sta je voornamelijk?
- 1 Nee, ik werk (nog) niet in het basisonderwijs
  - 2 Ik werk in de onderbouw (groep 1-2)
  - 3 Ik werk in de middenbouw (groep 3-6)
  - 4 Ik werk in de bovenbouw (groep 7-8)
- V8. In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V9. In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de midden- en bovenbouw? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V10. Een leraar in opleiding loopt stage. Pabo en stage-/opleidingsschool zijn samen verantwoordelijk voor de opleiding van leraren. Hoe beoordeel je de rol van je stageschool in je specialisatiefase aan de pabo bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind? Denk hierbij bijvoorbeeld aan begeleiding en coaching op je stageplek, om les te leren geven in de onderbouw. [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]. Zo je wilt kun je je antwoord met betrekking tot je stage-/opleidingsschool nog kort toelichten:
- V11. In welk gedeelte van je pabo-opleiding is de specialisatie jonge kind of oudere kind aangeboden?
- 1 Alleen in jaar 3
  - 2 In jaar 3 en in jaar 4
  - 3 Alleen in jaar 4
  - 4 Anders
- V12. Hoe is/werd in je pabo-opleiding je specialisatie jonge kind ingevuld? [niet van toepassing – weinig van toepassing – redelijk van toepassing – van toepassing – zeer van toepassing]
- 1 Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind.
  - 2 Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind.
  - 3 Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind.

- V13. Hoe is/werd in je pabo-opleiding de specialisatie oudere kind ingevuld? [niet van toepassing – weinig van toepassing – redelijk van toepassing – van toepassing – zeer van toepassing]
- 1 Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.
  - 2 Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.
  - 3 Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind.
- V14. Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding (dus zowel in de eerste studiefase als in je specialisatiefase) je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op de volgende thema's? [Onvoldoende – matig – redelijk – goed – zeer goed]
- V14a De sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het jonge kind
  - V14b De motorische en lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind
  - V14c Gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen
  - V14d Hoe jonge kinderen leren (spelend leren) en de begeleiding daarvan
  - V14e Het observeren en volgen van de ontwikkeling van jonge kinderen
  - V14f Klassenmanagement in de kleutergroepen
  - V14g Theorieën over ontwikkeling jonge kind (ontwikkelfasen, zone van naaste ontwikkeling)
  - V14h Voor- en vroegschoolse educatie
- V15. Tot slot: zijn er bepaalde aspecten of onderdelen in je pabo-opleiding die je eventueel mist(e) ten aanzien van je specialisatie Jonge Kind? Als je vindt dat de opleiding je goed (heeft) voorbereid(t) op een start als leerkracht in de onderbouw, dan kun je dat uiteraard ook aangeven.
[Open antwoord]
- V16. Tot slot: zijn er bepaalde aspecten of onderdelen in je pabo-opleiding die je eventueel mist(e) ten aanzien van je specialisatie Oudere Kind? Als je vindt dat de opleiding je goed (heeft) voorbereid(t) op een start als leerkracht in de bovenbouw, dan kun je dat uiteraard ook aangeven.
[Open antwoord]
- V17. Ter afsluiting: we zouden heel graag met een groepje leraren (circa 10) met de specialisatie Jonge Kind de voorbereiding op het kleuteronderwijs nader bespreken. Deze bijeenkomst zal zijn in Utrecht, vlakbij Centraal Station en duurt ongeveer een uur. Er is een reiskostenvergoeding beschikbaar. Kunnen we je hiervoor benaderen? Zo ja, laat dan hier je mailadres of telefoonnummer achter.

Bijlage III: Overzicht van tabellen

Tabel 2.1:	Responsoverzicht enquête 1, scholenveld po en vo.....	17
Tabel 2.2:	Responsoverzicht enquête 2, vierdejaarsstudenten en recente alumni pabo.....	17
Tabel 5.1:	Vorbereiding in de pabo-opleiding om als startbekwame professional les te geven in een bouw naar studiestatus.	38
Tabel 5.2:	Beoordeling van de voorbereiding in de pabo-opleiding om als startbekwame professional les te geven in een bouw naar studiefase en specialisatie.	39
Tabel 5.3:	Beoordeling pabo-specialisatie JK en OK, ervaren alumni.....	39
Tabel 5.4:	Invulling van de specialisatie jonge kind naar studiestatus.....	40
Tabel 5.5:	Invulling van de specialisatie oudere kind naar studiestatus.....	41
Tabel 5.6:	Gelegenheid tijdens pabo tot inhoudelijke verdieping naar studiestatus (specialisatie JK) .	42
Tabel 5.7:	Mate waarin startende leraren zijn voorbereid op de onderbouw volgens vóór 2013 afgestudeerden	42
Tabel 5.8:	Mate waarin startende leraren zijn voorbereid op de bovenbouw volgens vóór 2013 afgestudeerden	43
Tabel 5.9:	Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw naar score pabo's op specifieke invulling specialisatie JK	44
Tabel 5.10:	Vorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw naar score pabo's op thematische verdieping JK	45
Tabel 5.11:	Instemming met stellingen, (ex-)deelnemers post-hbo opleiding Jonge Kind.....	45
Tabel 5.12:	Beoordeling rol stageschool in specialisatiefase bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind naar type stageschool	46
Tabel 7.1:	Afstudeerrichting tweedegraads lerarenopleiding naar afstudeerjaar	55
Tabel 7.2:	Mate waarin student tijdens de opleiding elke onderwijssoort in het tweedegraads lesgebied heeft leren kennen naar afstudeerperiode.....	55
Tabel 7.3:	Onderbelichte onderwijssoorten in de opleiding naar afstudeerperiode	56
Tabel 7.4:	Beoordeling mate waarin startende leraren zijn voorbereid op werken in het vmbo.....	56
Tabel 7.5:	Kennis en vaardigheden m.b.t. het vmbo die lerarenopleidingen meer aandacht kunnen geven	57
Tabel 7.6:	Behoeftte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding, bo en avo.....	57
Tabel 7.7:	Beoordeling van de mogelijkheden op de tweedegraads lerarenopleiding om te specialiseren in een thema, na 2012 afgestudeerd.....	58
Tabel 8.1:	In welke sector werkt u?.....	69
Tabel 8.2:	Wat is uw functie in het po/IKC?	69
Tabel 8.3:	In welke groep(en) geeft u les?	69
Tabel 8.4:	Welke opleiding(en) heeft u afgerond?.....	69
Tabel 8.5:	Wat is uw functie in het pro/vmbo/mavo/havo/vwo/mbo?	70
Tabel 8.6:	In welk vakgebied geeft u les?	70
Tabel 8.7:	In welke jaren geeft u les?	70
Tabel 8.8:	In welk jaar heeft u de pabo afgerond?	70
Tabel 8.9:	In welk jaar heeft u de tweedegraads lerarenopleiding afgerond?	71
Tabel 8.10:	Welke leeftijdsspecialisatie heeft u op de pabo gevolgd?	71
Tabel 8.11:	Hoe beoordeelt u die specialisatie?	71
Tabel 8.12:	In hoeverre heeft u in uw opleiding de onderbouw in het basisonderwijs leren kennen?	71
Tabel 8.13:	In hoeverre heeft u in uw opleiding de middenbouw in het basisonderwijs leren kennen? ..	71
Tabel 8.14:	In hoeverre heeft u in uw opleiding de bovenbouw in het basisonderwijs leren kennen?	72
Tabel 8.15:	In hoeverre was er op de pabo aandacht voor de specifieke kennis en vaardigheden (afgezien van de stage) die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind?.....	72
Tabel 8.16:	In hoeverre was er op de pabo aandacht voor de specifieke kennis en vaardigheden (afgezien van de stage) die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind?	72

Tabel 8.17: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid om te werken in de andere bouw(en) dan uw leeftijdsspecialisatie?.....	72
Tabel 8.18: Wat vindt u van de mogelijkheden voor studenten op de pabo om zich nader te specialiseren in een vak?	72
Tabel 8.19: Wat vindt u van de mogelijkheden voor studenten op de pabo om zich nader te specialiseren op een thema (zoals ICT)?.....	73
Tabel 8.20: Heeft u een leeftijdsspecialisatie op de pabo gevolgd?	73
Tabel 8.21: Hoe beoordeelt u die specialisatie?	73
Tabel 8.22: In hoeverre heeft u in uw opleiding de onderbouw in het basisonderwijs leren kennen?	73
Tabel 8.23: In hoeverre heeft u in uw opleiding de middenbouw in het basisonderwijs leren kennen? ..	73
Tabel 8.24: In hoeverre heeft u in uw opleiding de bovenbouw in het basisonderwijs leren kennen?	74
Tabel 8.25: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de onderbouw?	74
Tabel 8.26: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren thans zijn voorbereid op het werken in de bovenbouw?.....	74
Tabel 8.27: Welke afstudeerrichting heeft u aan de tweedegraads lerarenopleiding gevolgd?	75
Tabel 8.28: In hoeverre heeft u tijdens uw opleiding de verschillende onderwijssoorten (mbo, vmbo, havo, vwo) in het tweedegraads lesgebied elk leren kennen?	75
Tabel 8.29: Welke onderwijssoort(en) is/zijn naar uw mening onderbelicht gebleven in de tweedegraads lerarenopleiding?	75
Tabel 8.30: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het (v)mbo?	75
Tabel 8.31: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in het avo?.....	75
Tabel 8.32: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het algemeen voorbereidend onderwijs?	76
Tabel 8.33: In hoeverre voelt u zich door uw opleiding voorbereid op het werken in ook het beroepsgerichte onderwijs?	76
Tabel 8.34: Wat vindt u in het algemeen van de mogelijkheden voor studenten op de tweedegraads lerarenopleiding om zich nader te specialiseren in een thema (zoals ICT in het onderwijs)?	76
Tabel 8.35: Wat vindt u in het algemeen van de mogelijkheden voor studenten op de tweedegraads lerarenopleiding om zich nader te specialiseren in een lesaanpak/didactiek?	76
Tabel 8.36: Begeleidt u (wel eens) startende leraren op uw school of werkt u samen met een recent (na 2013) afgestudeerde leraar?	76
Tabel 8.37: Hoe beoordeelt u in het algemeen de mate waarin startende leraren zijn voorbereid op het werken in het vmbo?	77
Tabel 8.38: Welke kennis en/of vaardigheden met betrekking tot het vmbo zouden de lerarenopleidingen meer aandacht kunnen geven?	77
Tabel 8.39: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op het jonge kind (4-7 jaar)?	77
Tabel 8.40: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op het oudere kind (7-12 jaar)?	77
Tabel 8.41: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op kinderen jonger dan 4 jaar?	78
Tabel 8.42: Heeft u behoefte aan meer specialisatie op de pabo op leerlingen 12-14 jaar?	78
Tabel 8.43: Heeft u behoefte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding op het beroepsonderwijs? ..	78
Tabel 8.44: Heeft u behoefte aan meer specialisatie in de lerarenopleiding op het algemeen vormend onderwijs?	78
Tabel 8.45: Welke leeftijdsspecialisatie of minor volg(de) je op de pabo?	79
Tabel 8.46: Aan welke pabo volg(de) je je opleiding?	79
Tabel 8.47: In welk studiejaar zit je of ben je afgestudeerd?	79
Tabel 8.48: Volg je momenteel de post-hbo opleiding Jonge kind of heb je die in de afgelopen jaren gevolgd?	79
Tabel 8.49: Mijn post-hbo opleiding traject helpt me om een gespecialiseerde leerkracht in de onderbouw te worden.....	80
Tabel 8.50: De post-hbo opleiding bouwt goed voort op mijn specialisatierichting Jonge Kind aan de pabo	80

Tabel 8.51: Mijn specialisatie Jonge Kind aan de pabo vormde een goede basis om daarna met werkervaring en nascholing een vakbekwame leerkracht in de onderbouw te kunnen worden.....	80
Tabel 8.52: Loop of liep je je eindstage aan de pabo op een formeel erkende ‘Opleidingschool’ of op een andere basisschool?	80
Tabel 8.53: Werk je thans in het basisonderwijs en zo ja, in welke groep sta je voornamelijk?	80
Tabel 8.54: In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw?	81
Tabel 8.55: In hoeverre ben/word je in je pabo-opleiding voorbereid om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de midden- en bovenbouw?.....	81
Tabel 8.56: Hoe beoordeel je de rol van je stageschool in je specialisatiefase aan de pabo bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind?	81
Tabel 8.57: In welk gedeelte van je pabo-opleiding is de specialisatie jonge kind of oudere kind aangeboden?.....	81
Tabel 8.58: Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind	82
Tabel 8.59: Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het jonge kind	82
Tabel 8.60: Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het jonge kind	82
Tabel 8.61: Bij algemene vakken (zoals onderwijskunde en pedagogiek) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.....	82
Tabel 8.62: Bij de vakgerichte vakken (zoals rekenen en wereldoriëntatie) is/werd een specifiek accent gelegd op het oudere kind.....	83
Tabel 8.63: Er zijn/waren aparte vakken/colleges, gericht op de specifieke kennis en vaardigheden die nodig zijn om les te geven aan het oudere kind.....	83
Tabel 8.64: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op de sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het jonge kind?	83
Tabel 8.65: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op de motorische en lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind?	83
Tabel 8.66: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op gedragsproblemen en -regulering bij jonge kinderen?	84
Tabel 8.67: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op hoe jonge kinderen leren (spelend leren) en de begeleiding daarvan?.....	84
Tabel 8.68: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op het observeren en volgen van de ontwikkeling van jonge kinderen?.....	84
Tabel 8.69: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op klassenmanagement in de kleutergroepen?.....	84
Tabel 8.70: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op theorieën over ontwikkeling jonge kind (ontwikkelfasen, zone van naaste ontwikkeling)?.....	85
Tabel 8.71: Kun je aangeven in hoeverre tijdens je hele pabo-opleiding je gelegenheid hebt gekregen tot inhoudelijke verdieping op voor- en vroegschoolse educatie?	85
Tabel 8.72: Beoordeling rol stageschool in specialisatiefase bij het opdoen van gerichte kennis en vaardigheden ten aanzien van het jonge kind, naar studiestatus.....	86
Tabel 8.73: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de onderbouw, naar specialisatie en werkplek	86
Tabel 8.74: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in de midden- en bovenbouw, naar specialisatie en werkplek	86

Tabel 8.75: Mate van voorbereiding in pabo-opleiding om als startbekwame professional les te (gaan) geven in een bouw, gemiddeld per pabo	87
Tabel 8.76: Specifieke invulling van de specialisatie jonge kind tijdens pabo-opleiding, gemiddeld per pabo (n=361)	88
Tabel 8.77: Specifieke invulling van de specialisatie oudere kind tijdens pabo-opleiding, gemiddeld per pabo (n=475)	89
Tabel 8.78: Gelegenheid tijdens pabo-opleiding tot inhoudelijke verdieping op thema's, specialisatie JK, gemiddeld per pabo (n=361).....	90